

Doğu Karadeniz’de Geleneksel Dokumacılık: RİZE KETEN BEZİ (FERETİKO) VE SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ

Davut HUT*

ÖZET

Kenevir (kendir) tarımı, Rize ve Trabzon çevresinde binlerce yıllık uzun bir geçmişe sahiptir. Sunâi bir bitki olan kenevirin liflerinden ise geleneksel keten bezleri dokunurdu. Bu şekilde, yıllık yaklaşık 100-150 bin top keten bezi üretilirdi. Rize keten bezi, büyük bir şöhrete de sahipti. Nitekim, yeniceriler, saray mensupları ve hatta Osmanlı padişahları, bu bezden yapılmış iç çamaşırı ve elbiseler giyerlerdi. Diğer yandan, İstanbul Tersanesi (Tersane-i Amire) ve Osmanlı Donanması’nın ihtiyacı olan kendir bezleri, üstüppü, urgan, sicim, ip ve halat gibi malzemeler de yöreden gönderilirdi. Rize ve civarında imal edilen keten bezleri, yöre halkının giysi ihtiyacını karşılamakta ve ayrıca Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli bölgelerine ihraç edilmekteydi. Bez, serinletici özelliğinden dolayı, özellikle sıcak bölgelerin halkı tarafından rağbet görmekteydi. Nitekim, önemli miktarda keten bezi, Irak, Suriye, Hicaz, Mısır ve Yemen gibi vilayet ve bölgelere ihraç edilmekteydi. Dolayısıyla bu sektör, bir çeşit “ticari dokumacılık” özelliğine sahipti ve yörede geniş ölçekli ve bölgeler arası ticarete dönük bir üretim vardı. Keten dokumacılığı, Rize ve Trabzon çevresinin en önemli yerel sanayi dalı ve ayrıca halkın da başlıca geçim kaynaklarından biri hâline gelmiştir. Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bol ve ucuz pamuklu dokumaların yaygınlaşmasıyla birlikte, kendir dokumacılığı eski önemini yitirmeye başlamıştır. Kendir ziraatı ve dokumacılığundan günümüze miras kalan bazı folklorik unsurlar ve sosyo-kültürel kalıntılar da vardır. Örneğin, Rize ve çevresindeki bazı köy ve aile isimleri, kendir ziraatı ve dokumacılığıyla ilgilidir. Sektör ayrıca kasarcılık ve boyacılık gibi işkollarını da beraberinde getirmiştir. Bu yönleriyle keten dokumacılığı, Rize ve çevresindeki toplumsal hayatı da şekillendiren önemli bir kültür unsuru hâline gelmiştir. Makale, keten bezinin üretim ve ticareti ile yörenin sosyo-kültürel hayatına etkilerini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler

Rize keten bezi (Feretiko), Rize bezi, Andi tezgahı, Doğu Karadeniz Yöresi, Kenevir (Kendir), Kasar, Geleneksel dokumacılık, Keten bezi ticareti.

Osmanlı İmparatorluğu’nda yaygın olan yerel endüstri kollarından biri de geleneksel el dokumacılığıydı. Bu sektör, Osmanlı imalât sanayisi-

* Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/
davuthut@hotmail.com

nin belkemiğini oluşturuyordu.¹ Yetiştirilen sınai bitki ve hayvan türüne bağlı olarak değişkenlik gösteren geleneksel dokumacılık, bir yandan da şehir ve yörelerin sosyo-ekonomik yapısını şekillendiren temel unsurlardan biriydi. Halep, Şam, Antep, Denizli, Manisa ve İzmir yörelerinin pamuklu, Selanik ve diğer Balkan şehirlerinin yünlü, Bursa'nın ise ipekli dokumaları bu türdendi.

Eskiçağlardan beri Karadeniz Bölgesi'nde yetiştirilen hint keneviri ve bundan doğan kumaş üretimi de, geleneksel dokumacılık türleri açısından incelenmesi gereken bir diğer örneği oluşturmaktadır. Bu vesileyle bu makalede, yüzyıllardır geleneksel usullerle dokunan Rize keten bezinin, üretim ve ticari boyutuyla birlikte bölgenin iktisadi ve sosyo-kültürel yapısına olan etkileri incelendi. Belki müstakil olarak incelenmesi gereken Rize'deki ipek ve yün dokumacılığı ise, konuya dahil edilmedi.

Doğu Karadeniz yöresi, Osmanlı döneminde, Anadolu'nun pek çok yeri gibi kapalı bir ekonomi olarak varlığını sürdürdü. Böyle bir yapının gereği olarak, özellikle kırsal kesimde yaşayan insanlar, diğer ihtiyaçları gibi kumaş ve giysilerini de kendileri üretti. İşte bunlardan biri, Rize ve kısmen de Trabzon'a özgü olan bir dokuma türüdür ki, yörede feretiko (*foredigo*, *forotiko*, *forodiko*, *fortiko*) olarak² isimlendirilen keten bezidir.

¹ Geleneksel dokumacılığın Osmanlı imalat sektöründeki yeri için bkz. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İstanbul 1999, s. 47-282; a.mlf., "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", çev. Süphan Andıç, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, editör: Halil İnalçık-Donald Quataert, İstanbul 2004, II, 1011-1039; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, İstanbul 2005, s. 124-150; Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2008 (muhtelif yerlerde); Benjamin Braude, "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650: A Study in Underdevelopment", *Review*, II/3, Winter 1979, s. 437-451.

² *Feretiko* (Rize merkez) adı, şehir ve hatta köylere göre farklılaşarak *foredigo* (Hayrat-Of), *forotiko* (İkizdere), *forodiko* (Sürmene) ve *fortiko* şeklinde de telaffuz edilmektedir (Özhan Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul 2005, I, 380). Anadolu Türk diyalektlerinde yer alan feretiko veya forotiko adı; kendir ile pamuk karışık olarak iç çamaşırı yapılan kumaşa verilen genel bir isimdir. İsim, Yunanca'nın Karadeniz diyalektinde "giyim dikmeye yarayan kumaş" anlamına gelmektedir (Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi*, Wien 2009, II, 46).

Yurt dışında “Trabzon keteni”, yurt içinde ise “Rize bezi” olarak şöheret kazanan bu dokumanın hammaddesi aslında keten³ değil, Hint keneviridir.⁴ Lifleri dokumacılık ve gemi sanayisinde, tohumları ise ilaç, boya ve yağ sanayisinde kullanılan bu bitkilerin her ikisi de, dokumacılık ve türleri bakımından hemen hemen aynı özelliklere sahiptir. Bunlardan, Anayurdu Orta Asya ve Horasan olan ve geçmişi çok daha eskilere gitmekle birlikte ilk defa M.Ö. 3000’lerde Çinliler tarafından kullanıldığı bilinen kenevir, İskitler vasıtasıyla Avrupa’ya kadar taşınmıştır.⁵ Karadeniz bölgesindeki ziraati eskiçağlara kadar giden keten ve kenevir bitkileri,⁶ daha Orta Asya’da iken Türkler tarafından dokuma ve giyecek için yetiştirilirdi.⁷ Kenevir tarımının, Rize-Trabzon ve çevresinde oldukça eskiye gitmesi ise, bu alandaki dokumacılığın yörede çok önceden beri yapıldığına kuvvetli bir işarettir.

Liflerinden ve tohumundan yararlanılan kenevir bitkisinin sapından çıkarılan life kendir⁸ denir; ancak halk arasında bitkinin asıl ismi olan

³ Gerek liflerinden dokunan kumaşların sağlamlığı ve dünyanın pek çok yerinde makbul tutulması, gerekse tohumlarının birçok alanda kullanılması, keten bitkisinin önemini arttıran etkenlerdir. Bu bitkilerin farklı çeşitlerinin ziraati, dünyanın değişik bölgelerinde ve hemen her devirde yapılmıştır. Ancak, eskiden daha çok Mısır, Avrupa ve Asya’nın bir kısmında yetiştirilmesine rağmen, özellikle 19. yüzyılda bu bitkilerin bolca ve kaliteli olarak yetiştirildiği yerler Fransa, Almanya, Avusturya, Hollanda, Belçika ve Rusya idi (*Servet-i Fünûn*, nr. 120, 17 Haziran 1309/29 Haziran 1893).

⁴ Şahin Yüksel Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, İstanbul 1978, s. 74.

⁵ Kenevirin eski ve ortaçağlarda kullanım alanları ve dünya üzerindeki dolaşımı için bkz. Mehmet Taştemiş, “Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl sonu XVII. Yüzyıl İlk Yarısı)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 8, İstanbul 2003, s. 2-3.

⁶ Keten (Arapça kettan, Latince linum), tıpkı kenevir gibi, lifleri dokumacılıkta kullanılan bir bitki olup, eskiçağ yazarlarından Herodotos, Ksenophanes ve Strabon’a göre, Anadolu’nun Trabzon-Rize ve Manisa-Salihli (Sardes) dolaylarında yetiştirilmekteydi (Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005, s. 40; Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992, s. 105).

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1993, s. 306; Bahattin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 2000, V, 375-388.

⁸ Eski Türkçeden beri kullanılan ve kökü belli olmayan kendir (Lat. Cannabis sativa) kelimesinin yabancı bir dilden geldiği sanılmaktadır. Kendir/kenevir, kendirgiller familyasından olup sap liflerinden bez, halat ve çuval yapılan bir bitkidir (İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005, II, 1646). Kendir kelimesi, Türk

kenevir yerine daha çok kendir ismi kullanılırdı. Keten gibi saplarından lif elde edilen bu bitki, kuvvetli toprakları ve yağışlı bölgeleri sevdiğinden, Karadeniz bölgesinde Kastamonu'dan Kafkaslar'a kadar olan sahada yoğun olarak yetiştirilirdi. Bölgede yetişen kendirlerin ketenden iki-üç misli verimli olması ise, yöre halkı tarafından tercih edilmesine neden olmuştur. Çoğunlukla mısır tarlalarının kenarlarında ekilen kendir, özellikle Rize-Trabzon ve çevresinde ziraatı yapılan başlıca sınıî ürünler arasındaydı.⁹ Öte yandan, yörede yetişen kendirin tamamen keten karakterini taşıması ve ayrıca eski Türkler'de keten ve kendirin aynı anlamda ve sıkça karıştırılarak birbirinin yerine kullanılması¹⁰ nedeniyle, bölgede kendir dokumalarına "ketan" da denmiştir.

Mehmet Taştemiş tarafından yapılan bir araştırmaya göre, 15 ve 16. yüzyıllarda, Doğu Karadeniz'de kendir ve keten ziraatı yoğunlukla yapıldığından¹¹ bu ürünlerin bölge ekonomisi ve ticareti üzerinde ciddi bir ağırlığı bulunmaktaydı. Kendir ve keten üretimindeki bu ağırlık, 19. yüzyılda nispeten zayıflamasına rağmen önemini korudu. Şakir Şevket'in verdiği bilgiye göre de, 1870'lerde sadece Rize'de yıllık 42 bin ton kenevir üretiliyordu.¹² Lâkin, bu tahmini rakam hayli abartılıdır. Zira, 1907 yılına ait resmi ziraat istatistiğinde, Samsun'dan Hopa'ya kadar uzanan, yani çok daha geniş bir alanı kapsayan Trabzon Vilayeti'ndeki toplam 8.370 dönüm araziden elde edilen ürün miktarı, 121.122 kıyye¹³ (yaklaşık 155 bin kg) olarak verilir.¹⁴ Arada bu kadar büyük bir farkın olma ihtimali ise, imkânsız gibi görünmektedir.

dillerinin birçoğunda da mevcuttur: Çuvaş "kantar"; Türkmen, Uygur, Özbek "kendir"; Azeri, Anadolu, Karaçay Kumık "kendir"; Tatar "kinder" ve Hakaz "kindir" gibi.

⁹ *British Documents on Foreign Affairs*, Series B (The Ottoman Empire in Asia 1860-1880), University Publications of America, 1984, VI, 118.

¹⁰ Bahattin Ögel, *a.g.e.*, V, 377-378, 383, 385.

¹¹ Bu araştırmaya göre, 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın ikinci yarısına kadarki dönemde, Rize ve Trabzon'daki keten ve kendir üretimi büyük oranda (4-6 kat) artmıştı (Mehmet Taştemiş, "Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları", s. 16-19). Ayrıca bkz. M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 509-513.

¹² Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, İstanbul 1294, s. 101.

¹³ Standart olarak 400 dirheme eşit 1,2822945 kg. ağırlık ölçüsü birimi. Okka ve vukiyye de denir (Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 513).

¹⁴ *1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği*, Dersaadet 1327, s. 174.

Osmanlı döneminde keten ve kenevirin daha ziyade liflerinden yararlanılırdı. Ancak, bölgenin diğer yerlerinde üretilen kenevirin liflerinden çoğunlukla sicim, halat, yelken bezi ve çuval gibi kaba ürünler yapıldığı halde, rutubetli iklim ve toprağın şekillendirdiği Rize kenevirinden¹⁵ ise, oldukça ince iplikler yapılabilmekte ve keten ayarında, hatta çok daha ince, yumuşak, dayanıklı ve kaliteli bezler dokunabilmekteydi.¹⁶ Bütün bunlar, Trabzon'da da imal edilen feretiko bezini, daha ziyade Rize ve çevresinin meşhur bir dokuması hâline getirmişti.¹⁷ Bununla birlikte kumaşa, Rize bezi yerine zaman zaman genel bir adlandırmayla "Trabzon bezi" denmesinin¹⁸ sebebi; Orta ve Doğu Karadeniz yöresindeki diğer şehirler gibi, Rize ve çevresinin de Osmanlı döneminde Trabzon Eyaleti'ne bağlı olmasıydı.¹⁹

Feretiko, 2 numara olarak isimlendirilen ve kenevir ipliğinden yapılan bir dokuma çeşididir ve asıl Rize bezi olarak şöhret bulan da bu bezdir. Genellikle 40-45 cm. eninde dokunurdu, ancak değişik amaçlı daha dar dokumalar da vardı. Yukarıda da belirtildiği gibi, Rize'deki dokumacılar daha ziyade yüksek kaliteli keten bezlerinin üretimine önem vermişlerdi. Bu yüzdendir ki, şehirde dokunan kırk farklı kumaş arasında "altınbaş" denilen en kaliteli keten dokuma, üretilen en ucuz kumaşların yaklaşık on yedi katı bir fiyata alıcı buluyordu.²⁰ Kumaşların bu kadar farklı kalitelere üretiliyor olması ise, dikkate şâyândır. Bu husus, dokumacılık sektörünün

¹⁵ 1817 yılında Rize'ye gelen Ermeni seyyah Bijişkyan da, burada yetişen ince ve çok iyi cins kenevirin her yerde tanınmış olduğunu söyler (P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıt-yıları Tarih ve Coğrafyası*, tercüme: H. D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 61).

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 73/77, 10 Cemaziyelahir 1310; *British Documents on Foreign Affairs*, Series B, VI, 103.

¹⁷ Ş. Y. Yağan, *a.g.e.*, s. 74. "...hele Rize'nin gayet ince keten ipliğinden yapılan bezleri her yerde meşhur ve makbul..." (*Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1322, def'a 22, s. 211).

¹⁸ "...Rize şehri ve köylerinde imal edilen ve Trabzon bezi adıyla bilinen kumaş..." (BOA, Y.MTV, 77/18, 8 Şevval 1310/28 Nisan 1893).

¹⁹ Osmanlı dönemi boyunca idari açıdan Trabzon'a bağlı kalan Rize, bir kaza merkeziydi. Ancak, Berlin Antlaşması ile Batum'un Ruslar'a terk edilmesi üzerine, Trabzon Vilayeti'ne bağlı Lazistan Sancağı'nın merkezi yapıldı (İdris Bostan, "Rize", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, XXXV, 150). Bu idari durum nedeniyle, bugün için geçerli olan vilayet ayrımı söz konusu değildi ve Of'tan Hopa'ya kadar uzanan bütün yerleşimler (Of, İkizdere, Rize, Çayeli, Pazar, Ardeşen, Fındıklı, Hemşin, Arhavi, Hopa ve Artvin) *Trabzon Vilayeti* adı altında zikredilirdi.

²⁰ Quataert, *a.g.e.*, s.177.

yörede sahip olduğu köklü geçmişi ortaya koyduğu kadar, üretimde arz-talep dengesinin de gözetildiğini göstermektedir.

Aşağıda ayrıntıları verilecek olan üretim sürecinde, kendirden elde edilen beyaz renkli elyaflar seçilerek daha ince iplik yapılır ve boyandıktan sonra da *andi* denilen geleneksel ahşap tezgahlarda dokunurdu. İlkel nitelikli bu tezgahlar üzerindeki ham kumaşa “aposkal”, ağartma (kasarlama) işleminden sonraki mamul haline ise feretiko adı verilirdi. Dokunduğu tezgahın isminden dolayı, feretiko bezine genel olarak *andi bezi* de denmiştir.²¹

Feretiko dokumaları, baştan sona yöresel malzeme ve el emeği ürünüydü. Bu kumaştan, kaliteli gömlekler dışında, iç gömleği ve iç çamaşırı, peşkir (havlu), peştamal, dolaylık, şalvar, sargı bezi, mendil, yatak çarşafı, masa takımı, ketan, peçete ve şut bezi de yapılırdı.²² Feretikodan yapılan gömlekler, yakasız, geniş kollu ve önden düğmeliydi. Çok dayanıklı olduklarından, uzun yıllar giyilebilirdi. Diğer yandan, bütün bezler yıkandıkça solarken feretiko bezi ise yıkandıkça beyazlardı.

Feretiko dokumacılığının, kendirin tarlada ekiminden başlayıp *andi* tezgahında örülmesine kadar sürüp giden birçok aşaması vardı. Aşağıda yöresel adlarıyla verilen etnoğrafik malzemeleri ve ayrıca folklorik unsurları da beraberinde getiren bu aşamalar, Prof. Dr. İsmail Kara'nın anne ve

²¹ Şahin Yüksel Yağan ve kendisinden alıntı yapan bazı müellifler, “*andi*” isminin, Dağıstan’daki *Andi* topluluğu ile muhtemel ilişkisinden bahsetmektedir (Yağan, *a.g.e.*, s. 84-85). Ancak, Tietze’nin sözlüğüne göre, “bez dokuma tezgahı” anlamındaki bu kelime, Yunanca “*anti*”den gelmektedir (Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, İstanbul-Wien 2002, I, 176). Bu durumda, Yağan’ın ilişki kurmaya çalıştığı Kafkasyalı *Andiler* ile makul ve mantıklı bir bağlantıdan söz etmek imkânsızdır.

²² Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Âlâm*, İstanbul 1308, III, 2387; Arzu Pehlevan, “1495 Numaralı Şer’iyye Sicili Defterine Göre Rize’nin Ekonomik ve Sosyal Hayatı”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 62, 67, 136. “Masa takımı ve peçeteler, 1 numara denilen en ince kenevir ipliğinden yapılan dokumalardır. Dokuma, liflerin doğal rengindedir. Gerek atkısı, gerekse çözgüsü tamamen kenevirdir. 30-40 cm. eninde yapılmaktadır. Ketan ise, 3 numara adı verilen ve atkısı ve çözgüsü kenevir ipliği olan bir dokumadır. *Andi* tezgahlarında, feretikoda olduğu gibi 30-40 cm. genişlikte dar olarak yapılırdı. Şut bezi ise, 4 numara denilen en kalın iplikten yapılan kaba dokumalardır. Sık dokunmuş çuval görünümünde olup, su tutmaması, dayanıklı olması ve hav vermemesi nedeniyle çay fabrikalarında “soldurma bezi” olarak üzerinde çay soldurulurdu” (Yağan, *a.g.e.*, s. 85).

babasından derleyip kullanmamıza izin verdiği bilgilerden aynen nakledilmiştir:²³

“Martta kendir tohumu, kazılmış bir yere ekilir. Yetişen bitkilerden *çiçekli kendir* soyka (lif) için, gövdesi daha kalın ve boyu uzun olan *kuvel* ise tohumluk için kullanılır. Çürükayında (Temmuz) kendir koparılır, küçük dalları ve yaprakları tahta kılıçla silkelendir (ki, bu işlem ‘kendir tutması’na²⁴ neden olurdu) ve daha sonra da bağ yapılarak yere serilir. Kendirler, 20 gün kadar *kasara durur* (güneşte kurur, çevrilir, üzerine yağmur yağar), kırılınca da soykası çıkacak, soyulacak hale gelir. Kendirler, tekrar bağ yapıp eve getirilir. Soykası soyulur. Kendir soykası bağ/yumak yapılır. Geriye kalan odunsu kısım (*kunzi*) ise ateşi tutuşturmak için kullanılır.

Çıkarılan soykalar, küçük bir değirmen şeklinde olup dere yataklarında su ile çalışan tokmağa götürülür ve burada yumuşatılmak için döğülür. Tokmak işini kadınlar, umumiyetle gece yapar. Döğülen kendir tekrar eve getirilir. Bağın bir ucu ayak başparmağına, diğer ucu da sol ele alınır, sağ eldeki *kofte* (kendir soykasını kesmek için kullanılan bir tür testere) ile kesilir, parçalara ayrılır. Parçalar demir tarağına vurulur. Taraktan geçen kendir ele sarılır, buna *uskuli* denir. *Tomar* adını taşıyan deri parçası, sağ dizin üzerine konur ve uskuliler tahta taraktan geçirilir. Hurda kendir *ustupi* adını alır ve bundan çarık ipi veya *manaç* denen sığırları ahırda bağlamak için kullanılan bağ ipi yapılır.

Üç dört uskuli bir araya getirilir, buna *sarım* denir. Sarım, *roçenin* (kendirden iplik elde etmede kullanılan uzun sopanın başındaki konik ahşap alet) armutumsu/konik başına sarılır, işlemeye başlanır. Roçenin değnek kısmı bele sokulur, roçedeki kendir, *yığ* (ahşaptan mamul kendir ipliği ve yün eğirme aleti) ile ip olarak eğilmeye başlanır. Yığın dibine

²³ Prof. Dr. İsmail Kara'nın derlediği bu bilgiler, feretiko bezinin oluşum sürecini tüm ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır. Bu değerli katkısı ve verdiği diğer bilgilerden dolayı kendisine müteşekkirim. Feretiko bezinin dokuma evreleri için ayrıca bkz. İsmail Kara, *Güneyce-Rize Sözlüğü, Bir Doğu Karadeniz Köyünün Hafızası ve Nânkası*, İstanbul 2001, muhtelif yerler; Özhan Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul 2005, II, 660; Mustafa Reşat Sümerkan, *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, İstanbul 2008, s. 98-102; Ş. Y. Yağan, *a.g.e.*, s. 77-82.

²⁴ Sonbahar aylarında yaklaşık 2 metre boyundaki kendir lifleri ahşap bir bıçakla kesilirken, kendirdeki sarhoş edici tohum tozlarının solunmasıyla kadınlar fenalaşırdı. Buna, yörede “kendir tutması” denirdi (Özhan Öztürk, *a.g.e.*, II, 660).

takılan ve yığı döndürmekte kullanılan gümüş veya bakırdan kalın yüzüğe *ağrişak*, yığın orta kısmının üstüne yerleştirilen ve teli çözülmekten koruyan kalaydan mamul bileziğe ise *halayıçça* denir.

Yığ, örülen iple dolduğu zaman yığıdaki ip *kelepçeye* aktarılır (Kelepçe, 70-80 cm. uzunluğunda iki tarafında tabii ve sunî ip tutacak kısmı olan tahtadan bir alettir). Kelepçe dolduğu zaman (ki dört yığla dolar) hepsi çıkarılır, buna *şina* (*kelep*, *çile*, *tura*) denir. Şinalar 10 sayısına yaklaşıncı bunlar *ağartılır*: Şinalar, altı ve üstü açık *kurun*'a (kendir ipliklerini ağartma işinde kullanılan ahşap kap) konur, *kurun*'un üstüne bir bez yerleştirilir, beze bir *kot* (ağaçtan mamul yaklaşık bir teneke hacminde silindirik kap) kül konur ve üzerine haşlak su dökülür. Bu şekildeki ağartma 3-4 gün sürer ve böylece kendir ipleri beyazlar.

Ağartılan ipler ikiye ayrılır. İyi işlenmişlere *rosi* denir ve bunlar dokumada uzunlamasına ip olarak; diğerlerine de *fali* denir ve aykırısına ip olarak kullanılır. *Rosiler*, hazırlanmak için mısır unuyla mumdan yapılan *malezin* içine konur, 1 gün malezde kalır, böylece *hasırlanan* ipler düzgün ve akışkan hale gelir. İpler, malezden alınınca suda yıkanır, ve asılarak kurutulur. Kuruduktan sonra *şina* elle düzeltilir.

Şina, dokuma tezgâhındaki (andi) *anemira*'nın (örülecek iplik yu-maklarının geçirildiği ve döndükçe ipliklerin çözüldüğü tezgah parçası) başına konur, ip buradan işlenme için alınacaktır. Teker, el tutma yeri ve 1,5 metre uzunluğunda tavan ağacından oluşan *çahra* aleti vasıtasıyla ipler, *kalam* denilen alete sarılır. Kalamlar 10 tane olunca da bunlar *rastara* denen alete konur. Rastara bezin uzunluğuna göre ayarlanır ve ipler *sergilenir* (bezin uzunluğuna göre ipler düzenlenir). 10 kalamdan gelen ipler *çami* yapılır (bir araya getirilir) ve torbaya konur. Ondan sonra da ipler *tarak-mitardan* (tezgahta serimlenen iplerin geçirildiği alet) geçirilir. Dokumacı kadın, *istarina* denen yere oturur. İpleri gerer, 5 metre kadar mesafe gerildikten sonra iplerin karışmaması için aralara *veri* (tahta veya hartuma parçası) konur. İple/telle dolu olan *masur*, mekik benzeri bir alet olan *makoçun* içine konur ve makoçu geçirmek için *patiç* denen ayaklığa basılır, mitarlardan biri kalkar makoç geçirilince öbür ayakla diğer patiçe basılır. Sonunda işlenen iplik tarakla sıkıştırılır. Örülen forotiko, özel yapılmış bir değnekle çevrilip sıkıştırılan ve *salmi* denilen tezgah parçasına sarılır ve top yapılır.

Örülen forotiko tekrar *kuruna* konur ve 2 gün daha aynı şekilde ağartılır. Ardından da kasarlanır, yani uygun bir yerde güneşe ve yağmura bırakılır. Daha sonra toplanır, yapılacak elbiseye göre düzgün parçalara ayrılıp muhafaza edilebilir, artık *bez* olarak kullanılabilir.”

Yukarıdaki aşamalarla şekillenen keten dokumacılığı, yörede bugün dahi izlerini görebildiğimiz sosyo-kültürel kalıntılar ile diğer bazı işkollarını da beraberinde getirmiştir. Bunlardan biri olan kasarlılık mesleği, keten dokumacılığının adeta ayrılmaz bir parçasıydı. Feretiko bezi, deniz veya nehir kıyısında taşlık alanlara serilir ve ağartılıncaya kadar üzerine defalarca su dökülerek güneşte kurumaya bırakılırdı.²⁵ Ortalama 20-30 gün sonunda istenilen beyazlığa ulaşan dokuma, böylece kullanmaya hazır hale gelirdi. Bu şekilde ağartma (beyazlatma) işinin yapıldığı yere “kasar”, ağartma işine “kasarlama”, feretikoyu ağartmak için böyle bir yere vermeye de “kasara vermek” denirdi. Rize ve çevresinde bir iş kolu haline gelen kasarlılık, daha çok dere kenarlarında ve özellikle de dere boyundaki Kasarcılar köyü civarında âdeta müesseseseleşmişti. Kaçkar dağlarında araştırma yapmak üzere, 1843’te Dağbaşı yoluyla bu köye gelen Alman botanik Profesörü Karl Koch’un müşahedelerine göre, “...Rize’de tüccarlar ketenlerini ağartıp beyazlatmak için buradaki Salarha (Kasarcılar) köyünden yararlanıyorlardı. Büyük mesafeler bunlarla (kasar evleriyle) kaplı idi...”²⁶

Rize merkeze bağlı Kasarcılar köyü, ismini bu iş kolundan almıştır.²⁷ Bununla birlikte Kasar adına, başka yerlerde de tesadüf edilir. Örneğin, Prof. Dr. İsmail Kara’nın belirttiğine göre, “Rize’nin Güneyce nahiyesinde Kasar ismini taşıyan bir mahal bulunmaktadır ki, burası taşlık ve su tutmayan bir yer olduğundan geçmişte kasarlılama yeri olarak kullanılmıştır. Ayrıca, geçmişte bu işle iştigal etmiş olmalı ki Güneyce’de Kara soyadını alan ailenin lakabı da Kasarcı’dır”. Bu örneklerle ilaveten, başta Kasarcılar

²⁵ Kasar, kasarlılama için dere kenarında kurulan iptidai yapılara da denilmekteydi. Kasara gelen feretiko ve ketanlar, dere kenarına serilerek “lavar” denilen kürek şeklinde bir araç vasıtasıyla birkaç gün boyunca ıslatılır, taşlara vurularak dövülür ve bazen de özel olarak yapılmış büyük bakır kazanlarda kaynatılırdı. Bu kazanlara konan odun külü ve rendelenmiş sabun ise, ağartma işlemini kolaylaştırırdı (*Rize El Sanatları*, Rize Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2004, s. 8).

²⁶ Orhan Naci Ak, *Rize Tarihi*, Rize Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü Yayınları, Rize 2000, s. 136.

²⁷ BOA, Dahiliye Nezareti İdare Kısmı (DH.İD), 97-2/25, lef 2/1, 9 Safer 1332.

köyü olmak üzere bazı köylerde “Ketenci” ve “Kasarcı” gibi soyadı ve lâkapları taşıyan ailelerin bulunması ve ayrıca Kendirli, Üstüpüler, Halatçılar ve Ketenli gibi adları taşıyan köy ve mahallelerin varlığı da yine dokumacılık ve kasarcılık mesleklerini işaret etmektedir. Bunlardan Kendirli (Göloz) köyü, ahalisinin kendir yetiştirmekle tanınmış olması; Üstüpüler köyü (Liparit), üstüpünün keten-kenevir liflerinden elde edilmesi; Halatçılar köyü (Filboz), halat örmeciliği ile meşhur olması ve Ketenli köyü (Ayancanoz) de, Rize’de üretilen ketenin en iyisinin buradan çıkması sebebiyle bu isimleri almışlardır.²⁸ Zikredilen aile ve köy adları, keten dokumacılığı ve kasarcılık mesleklerinin, geçmişten günümüze intikal eden canlı hatıraları gibidir. Bu yönüyle feretiko dokumacılığı, yörenin, iktisadi olduğu kadar sosyo-kültürel yapısının şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır.

Geleneksel keten dokumacılığı ile ilgisi olan bir diğer meslek de boyacılıktı. Kasarlama işlemi sonucunda elde edilen beyaz renkteki bezden gömlek üretildiği gibi, bezin isteğe göre boyandığı da olurdu. İpliklerin “has boya” denilen bir boya ile boyanması,²⁹ Rize bezinin bir başka özelliğini oluşturmaktadır. Bu boya, kökboya gibi zamanla solmamakta ve parlaklığını sürdürmektedir. Keten bezlerinin boyanması, söz konusu mesleğin icra edildiği mekânlar olan boyahaneleri de beraberinde getirmiştir. Ancak, Rize’deki boyahanelerin sayıları ve nitelikleri konusunda ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte, feretiko dokumaları genellikle kasarlanmış doğal rengiyle kullanıldıklarından, şehirdeki boyahaneler de az sayıda olmalıdır. Fakat, feretikonun daha kaba olanlarının dokunup boyandığı Trabzon’daki boyahaneler konusunda bazı bilgilere sahibiz. Buna göre, 1867 yılında şehirde 17 adet boyahane vardı. İngiliz konsolosu Palgrave ise, 1887’de şehirde, farklı kumaşları boyayan yüze yakın boyacının bulunduğunu belirtir.³⁰

²⁸ Aynı vesika.

²⁹ Has boyaları elde edebilmek için değişik bitki usarelerinden yararlanılırdı. Bunların başlıcaları; safran, kökboya bitkisi, ayva kökü ve bölgede bol olarak bulunan kızılağaç kabuğu, asma yaprağı ile ceviz kabuğu ve yaprağıdır (*Rize El Sanatları*, s. 19-20). Ancak, İsmail Kara’nın babasından naklettiğine göre, “dedesi şalvar yapacağı feretiko bezini kalın örer ve ceviz kabuğuyla da boyardı. Bu, evlerde tek tek kişiler tarafından da boyama yapıldığını gösterir”.

³⁰ Michael E. Meeker, *A Nation of Empire, The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, University of California Press 2001, s. 100, dipnot 37.

Feretiko üretimiyle ilgili olarak ortaya çıkan iş kollarından bir diğeri de kendir tokmakçılığı idi. Kendir liflerini dövmek suretiyle yumuşatmaya ve işlenebilir hale getirmeye yarayan ve su ile çalışan bu düzenek; su oluğu, üzerinde çarkı olan 6 metre boyundaki kalın ağaç mil, 2,5 metre uzunluğundaki ağaç tokmak ve ham kendirin üzerine konup dövüldüğü genişçe düz bir taş veya ağaç olmak üzere dört parçadan meydana gelirdi. Su gücüyle sürekli kalkıp inen tokmak,³¹ düz bir taş veya ağaç üzerinde bulunan ham kendiri döverek yumuşatırdı. Kendir Kopalisi³² de denen bu düzenek, küçük bir değirmen (*kendir/keten dingi*) özelliğinde olup, genellikle köyün veya bir mahallenin ortak kullanımı için tahsis edilen vakıf malıydı.³³ Ancak bu şekilde olmayıp şahıs malı olanlar için ise, verilen hizmet karşılığında değirmenciye (kopalici) belli bir ücret veya on bağdan bir tane olmak üzere ham kendir verilirdi.³⁴ Sayıları konusuna gelince, 1881 yılında Rize’de 600 civarında değirmene karşın 30 adet de dink bulunuyordu.³⁵ Ancak bunlardan kaç tanesinin kendir dingi olduğu hakkında malumat

³¹ Bir akarsu veya derenin kenarında yer alan tokmak düzeneğinde, “ağaç mil yatay olarak durmaktadır. Mil üzerindeki çarkın kanat boyları ise 1,5 metre civarındadır. 3-4 metre yükseklikten dökülen su, çarkın kanatlarını iterek ağaç mili döndürür. Milin orta yerinde ise, 30 cm. boyunda ve 15 cm. kalınlığında bir ağaç kama çakılmıştır. 1,5 metre boyundaki ağaç tokmak, tokmağa çakılmış olan iki ağaç kol etrafında hareket edebilen bir özelliğe sahiptir. Dönen milin kaması, tokmağın kısa tarafını aşağı itince tokmağın uzun tarafı yukarı kalkar. Tokmak, kamadan kurtulunca da uzun taraf aşağı düşer ve böylece düz bir taş üzerinde bulunan ham kendiri döverek yumuşatır.” Tokmağın yapısı, genellikle dikdörtgen, kare planlı ahşap direkler üzerinde yer alan basit bir çatıdan meydana gelirdi. Bazen etrafı da açık olurdu. Bu sebeptendir ki, Akçaabat ve Düzköy’de iyi donatılmamış fakir evleri “tokmak damı” olarak nitelenirdi. Bu iş için değirmene gitmeye ise “tokmağa gitmek” denirdi (Şahin Yüksel Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, s. 80-81; Haşim Karpuz-Mustafa Reşat Sümerkan, “Trabzon ve Çevresinde Halk Teknolojisi”, 2006 yılında Türkocağı Trabzon Şubesi’nde verilen konferansa ait basılmamış notlardan).

³² Ahşap tokmak anlamındaki kopali ismi, benzer anlamlarda fakat farklı formlarda olmak üzere Gürcüce, Ermenice, Farsça, Lazca ve Yunanca’da da geçmektedir (Özhan Öztürk, *a.g.e.*, II, 681-682; İsmail Kara, *Güneyce-Rize Sözlüğü*, s. 116).

³³ Trabzon Eyaleti’ne bağlı Rize Kazası’nda, on haneye mahsus olan vakıf değirmeni ile “keten dingi”nin tamiri için bkz. BOA, Babıali Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi-Deâvî [A.MKT.DV], 176/51, 13 Cemaziyelevvel 1277. Keten dingi için ayrıca bkz BOA, *BEO Ayniyat Defteri*, nr. 928, s. 237, 9 Şaban 1287.

³⁴ Özhan Öztürk, *a.g.e.*, II, 682.

³⁵ *Salname-i Vilayet-i Trabzon*, sene 1298, def’a 12, s. 140.

verilmemiştir. Bununla birlikte, yukarıda sayısı verilen dinklerin büyük bir kısmının kendirleri dövmek için kullanıldığı kanaatindeyiz. Diğer yandan, her köyün bir kendir dingine sahip olmadığı da açıkça görülmektedir. Bu durum dinklerin, birbirine yakın birkaç köy tarafından müştereken kullanıldığı anlamına gelir ki, yörede yaptığımız mülakat ve incelemelerde de bu görüşümüzü teyit eder bilgilerle karşılaştık.

Kendir ipi işleme de, yörede başlı başına bir iş kolu haline gelmişti. Hatta, bu sektörde çalışanlar, ustalıklarından dolayı rağbet görmekteydiler. Nitekim, Tersane-i Amire'de istihdam edilmek üzere, genellikle Rize ve çevresinde ağılık iplik işleyenler tercih edilirdi.³⁶ Ancak, feretiko bezi dokumada olduğu gibi, iplik işlemede de kadınlar erkeklere göre daha önemli bir role sahipti. Şöyle ki, erkeklerin önemli bir kısmı arazide veya gurbette çalışırken, çalışkanlığıyla bilinen yöre kadını evde iplik eğirip kumaş dokurdu.³⁷ Aslında, iplik eğirmeyi düzgün yapmak ve feretiko tezgahını iyi kullanmak maharet isteyen bir işti ve bu işleri yapamayan kızlar beceriksiz sayılırdı. Usta bir kadın dokuyucu ise, günde yaklaşık 18 metre feretiko bezi dokuyabilirdi.

Doğu Karadeniz dokumacılığının, tıpkı kendir ziraatı gibi, çok eski bir geçmişe sahip olduğu açıktır. Özellikle, feretiko bezi dokunan iptidai tezgahlar ve diğer dokumacılık aletleri, bunun önemli bir işaretidir.³⁸ Bezin üretimi ve ticaretine dair bilgilere göre, daha Ortaçağ'da (13. yüzyıl) bile, halkın ürettiği yün, keten ve ipekli kumaşlar, önemli bir ticaret merkezi olan Trabzon'dan ihraç edilmekteydi.³⁹ Bezin Osmanlı öncesine giden köklü geçmişi, Trabzon Rum İmparatorluğu'ndan tevarüs etmiştir.⁴⁰ Fere-

³⁶ BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), nr. 33411-C, 25 Safer 1249.

³⁷ "...tâife-i nisânın hânelerde imâl edegeldikleri mensucat..." (BOA, Babıali Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi-Mühimme [A.MKT.MHM], 370/32, lef 2, 28 Cemaziyelahir 1283). Cuinet de, çok çalışkan olan yöre kadınlarının, altın işlemeli kumaşlar, masa örtüleri, ipek çarşaf lar ve keten bezi gibi kumaşları dokuduklarını belirtir (Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris: Ernest Leroux 1890, I, 11).

³⁸ Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri 4 (Dokuma ve Giyim Teknikleri)*, İstanbul 2004, s. 289.

³⁹ Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", Milli Eğitim Bakanlığı, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, Eskişehir 1997, XII/1, 459, 469.

⁴⁰ Suraiya Faroqhi, "Rize", *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, E.J. Brill, Leiden 1995, VIII, 567.

tiko, 15. yüzyılda da komşu ülkelere ihraç edilen bir emtia durumunda olup, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, ülkesine gönderilen keten bezleri için kanun bile çıkartmıştı.⁴¹

Bezın alım satımı, ticareti ve vergilendirilmesine dair bilgiler, Osmanlı dönemiyle birlikte daha belirgin bir hâl almaktadır. İlk olarak, 16. yüzyılda tanzim edilen Trabzon İskele Kanunnamesi'nde⁴² ve ayrıca, keten bezlerinin şehir içinde satışıyla ilgili olarak da Trabzon Dellâliye Kanunnamesi'nde bazı düzenlemeler öngörülmüştü.⁴³ Bezın, alım-satımıyla birlikte dışarıya ihracının da bu şekilde kurallara bağlanması, iktisadi ve sosyal yapıda önemli bir metâ olduğunu göstermektedir.

⁴¹ *Defter-i yasaha-i vilâyet-i Diyarbekir*'de "...ve bıçak yükü ve ketan yükü geçüb gitse her yükünden altı yüz karaca akça bac alınur imiş..."; *Defter-i yasaha-i livâ-i Mardin*'de ise "...ve ketan yükü geçüb gitse elli tenge bac alınur imiş..." maddeleri yer almaktadır ki, burada Uzun Hasan dönemine ait kanunlara atıf yapılmaktadır (Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I/3, İstanbul 1941, s. 98, 101, 103. Ayrıca bkz. a.mlf., *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*, İstanbul 1943, I, 137).

⁴² Kanunnameye göre; "müslim veya gayrimüslimler tarafından Trabzon'a getirilip satılacak kumaştan yüz akçeden 3 akçe, bu getirilen kumaş gemiyle başka bir yere nakledilirse yüzde 4 akçe, Trabzon'a gemi ile kumaş gelirse yüzde 4 akçe, denizden Trabzon'a mal getiren kimse, malını sattıktan sonra keten bezi alıp giderse yüz akçede dört akçe alınır, haraca tâbi olmayan ecebî tüccarlardan yüzde 5 ve tartulacak emtia için de alan ve satandan 1'er akçe tahsil edilirdi. Bir kimse karadan kumaş getirip yerine keten bezi alır ve yine karadan giderse, satıcıdan ve müşterisinden yüz akçeden 3 akçe alınırdı. Trabzon'un yerlisinden ise, keteni satmayıp ölçtürdükten sonra karadan giderse yüz akçede 3 akçe alınması, deniz yoluyla giderse 4 akçe alınması yahut gitmeyip şehirde birine satarsa ve müşteri, karadan giderse yüz akçeden 3 akçe, denizden giderse 100 akçede 4 akçe alınması" kararlaştırılmıştı (Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul 1993, VI/II, 297-298; M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, Sayı 102, Nisan 1962, s. 298-9; Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, s. 133-4).

⁴³ Trabzon Dellâliye Kanunnamesi'ne göre; "Taşradan şehre keten bezi gelirse, satılan keten bezi için alandan ve satandan yarım akçe vergi alınırdı. Şehirdeki Müslümanlar birbirlerine satış yaptıklarında ise vergi alınmaz, ancak bir Müslüman bir gayrimüslime ya da bir gayrimüslim bir Müslüman'a satış yaparsa, adet üzere resim alınırdı. Keten satıldığı takdirde, tellâl (simsar) olan kişi, bunu 24 saat içinde emin ve âmile haber vermeliydi yoksa dellâla ceza verilirdi" (Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, VI/2, 299; M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", s. 300).

Söz konusu dönemde, Rize ve Trabzon'da üretilen keten kumaşlarının dış ticaretteki payı sınırlı kaldığından, daha çok "iç Pazar" için önem taşıyordu. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamını kapsayan iç pazar tabiriyle, bugün için ne kadar büyük bir coğrafyanın kastedildiği açıktır. Nitekim, üretim ve ticaretinin ulaştığı boyutlar nedeniyledir ki, Rize ve Of'ta üretilen keten bezi, 16. yüzyıl ortalarında müstakil bir gümrük mukataası oluşturmakta ve bir mültezimin idaresinde bulunmaktaydı.⁴⁴

Osmanlı iç piyasasında geniş bir kullanıma sahip olduğu anlaşılan keten bezinin fiyatı ise, döneme ve kalitesine göre değişiyordu. Örneğin, Mübahat Kütükoğlu'nun 17. yüzyıla dair verdiği bilgilere göre, İstanbul'a gönderilen kaliteli (âlâ) Rize bezinin arşını (68,579 cm.)⁴⁵ 1600 yılından önce 120 akçe iken, 1600 yılında yüzde ellilik bir düşüşle 60 akçeye, 1640 yılında ise 70 akçeye satılmaktaydı.⁴⁶ Bu tür fiyat dalgalanmaları, sonraki dönemlerde de görülecektir.

Rize ve Trabzon'un dahil olduğu bölge, 18. yüzyılda da önemli bir keten bezi üretim merkeziydi. Hatta, Mehmet Genç'in tespitiyle, kırk yıllık süreci kapsayan 1730-1770 döneminde, keten bezi üretimi yaklaşık % 100 oranında artmıştı.⁴⁷ Kısa bir dönem (1727-1734) hariç olmak üzere, gümrük mukataasından bağımsız olarak örgütlenen Trabzon keten bezi damga mukataası, hazineye her yıl vergi de ödüyordu.⁴⁸ Ayrıca, 18. yüzyılın ortalarına doğru büyük bir artış kaydederek yıllık değeri 600 bin akçeye yükselen Trabzon keten bezi damga mukataası, bu yönüyle Trabzon iskelesi gümrük mukataasına (848 bin akçe) oldukça yaklaşmış durumdaydı.⁴⁹

⁴⁴ M. Hanefi Bostan, *a.g.e.*, s. 444.

⁴⁵ Uzunluk ölçüsü birimi olan arşın üç çeşitti. Bunlardan çarşı arşını yaklaşık 68,579 cm. olup kumaş ölçmede kullanılırdı. Çarşı arşınına "Halep arşını" ve "terzi arşını" da denirdi (F. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 37).

⁴⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılar'da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 48, 156. 1600 yılı fiyatlarına göre ise, Rize bezinin orta kalitesi (evsat) 40, düşük kalitesi (edna) de 20 akçeye satılıyordu (a.mlf., "1009 [1600] Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiatları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, İstanbul 1978, s. 34).

⁴⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 170.

⁴⁸ 1734-5, 1754, 1780, 1784, 1805-6, 1808, 1810, 1812, 1814 ve 1820 yıllarına ait vergi miktarları için bkz. M. Genç, *a.g.e.*, s. 137, 185.

⁴⁹ Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005, s. 358-9; Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, Sayı 203, Ankara 1988, s. 521.

Değerli bir metâ olan⁵⁰ keten bezinin, imparatorluk içindeki uzak şehir ve bölgelere pazarlanmak suretiyle geniş ölçüde ticarete konu olduğunu belirtmiştik. Bu sürecin en önemli safhası ise, imal edilen kumaşların pazarlarda satışı veya muhtelif yerlere ihracından önce vergilendirilmesi ve gümrük emniyeti tarafından damgalanmasıydı. Söz konusu işlem sonucunda, “tamga rüsûmu” ya da “resm-i tamga” adı altında vergi alınırdı.⁵¹ Ancak, bazı üreticilerin vergi vermemek amacıyla keten bezlerini damgalatmadan tüccara satmaları, gümrük gelirlerini azaltıp maliyeyi de zarara uğratmaktaydı. Doğrudan vergi kaçırmak anlamına gelen bu duruma bir çözüm olarak, böyle yapanlarda iki misli vergi alınması istenmişti.⁵²

Tanzimat uygulamalarından sonraki dönemde ise, vergi muamelelerinin modernleştirilmesine paralel olarak tüccarlar, Rize gümrüğünde vergilerini ödedikten ve gümrük tezkerelerini aldıktan sonra satacakları kumaşları nakletmeye başlamışlardı.⁵³ Bu süreçte, keten bezlerinin damga vergisinden muaf tutulmasına dair yapılan bazı taleplerin kabul görmediği anlaşılmaktadır.⁵⁴

Hemen her tarafta tanınan keten dokumaları, Osmanlı sarayına girecek kadar büyük bir şöhrete sahipti. Padişahların iç çamaşırları ile gömleği

⁵⁰ Rize ve Trabzon’da imal edilen keten bezleri “para eden” değerli ürünler arasında bulunduğundan, zaman zaman hırsızlık ve gasp hadiselerine konu olmaktadır. 1864 yılında Hacı Ali oğlu Ömer’e ait 73 top keten bezinin Bulutoğlu Hüseyin tarafından çalınması (BOA, Meclis-i Vâlâ [MVL], 671/26, lef 1, 8 Şevval 1280); ünlü eşkiya Kaytaz? oğlu Deli Mehmed’in, Kura-yı Seb’a (İkizdere) civarında, Erzurum’a giden Rizeli tacirlere ait 142 top keten bezini gasp etmesi (BOA, MVL, 654/70, lef 3-4, 2 Rebiülevvel 1280) ve Musul civarında Şammar bedevileri tarafından yapılan büyük gasp (BOA, A.MKT.DV, 222/22, 7 Zilkade 1278; BOA, *BEO Ayniyat Defteri* nr. 849, s. 94, 8 Teşrinisanı 1287) bu tür hadiseler arasında zikredilebilir.

⁵¹ N. Aygün, *a.g.e.*, s. 353.

⁵² BOA, Cevdet Maliye (C.ML), nr. 3302, 22 Cemaziyelahir 1216; C.ML, nr. 23577, 7 Rebiülahir 1218). 1734 yılına ait bir diğer örnek için bkz. Necmettin Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret*, s. 355.

⁵³ Ancak bu dönemde de yolsuzluk ve suistimler yaşanıyordu. Örneğin, Rize gümrüğünde düşük vergi ödenmesi üzerine yapılan tahkikat neticesinde, bu durumun tüccarlardan değil de gümrükte görevli memurun yolsuzluğundan kaynaklandığı anlaşıldığından farkın ilgili memurdan tahsil edilmesi kararlaştırılmıştı (BOA, Babıali Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi-Nezaret ve Devâir [A.MKT.NZD], 338/51, 25 Cemaziyelahir 1277).

⁵⁴ BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 1310/20, 23 Ramazan 1286.

ve çeşitli ipekli kumaşlar da Rize bezinden yapılıyordu.⁵⁵ Örneğin, Trabzon'da doğup büyümüş ve on beş yaşına kadar burada kalmış olan Kanuni Sultan Süleyman, hayatı boyunca feretiko bezinden çamaşır giymişti.⁵⁶ Aynı şekilde, yerli ürünlere itibar ettiği bilinen Sultan Abdülaziz de, feretikodan imal edilmiş hilâli gömlek giyerdi. Hatta, öldürüldüğü zaman sırtındaki gömleği yine Rize bezindendi.⁵⁷ Ayrıca, Osmanlı saray erkânı ve köleler için bölgeden çok miktarda bez getirildiği⁵⁸ ve yine yeniçerilerin lağvedilinceye kadar bu bezden iç çamaşırı giydikleri bilinmektedir. Reşat Ekrem Koçu'nun naklettiğine göre, yeniçeri destanlarında bile bezin adı geçer:

*Germâmede görsen eğer meleği
Belli olur Hacıbektaş köçeği
Nişanı var eteğinde paçada
Trabzon bezi, donu, gömleği*⁵⁹

Yörede yetiştirilen kendir ve üretilen keten bezinin saray ve yeniçeriler için taşıdığı önem, belki daha yüksek seviyelerde olmak üzere, Osmanlı donanması için de geçerliydi. Çünkü, denizcilige dair bazı malzemeler, suya dayanıklılığı sebebiyle özellikle kendir liflerinden yapılırdı. Şöyle ki, Osmanlı donanması ile Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire'nin ihtiyacı olan keten bezleri, urgan, halat, üstüğü, sicim ve ip gibi mamuller Karadeniz bölgesinden sağlanan kendirden üretildiği gibi, balık ağı ve yelken bezi türünden malzemeler de yine aynı kaynaktan sağlanırdı.⁶⁰ Asırlar boyunca

⁵⁵ BOA, Cevdet Saray (C.SM), nr. 5080, sene 1191; Emin Cenkmén, *Osmanlı Saray ve Kıyafetleri*, İstanbul 1948, s. 63.

⁵⁶ Mahmud Goloğlu, *Trabzon Tarihi-Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Trabzon 2000, s. 49.

⁵⁷ Emin Cenkmén, *a.g.e.*, s. 63; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 74, dipnot 4.

⁵⁸ Örneğin, Kanuni Sultan Süleyman zamanında başdeftardar olan İskender Çelebi, altı bini aşkın maiyeti ve köleleri için don ve gömleklilik olarak her sene bir gemi yükü Trabzon bezi getirtirdi (Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967, s. 232; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, III/II, 581, dipnot 3).

⁵⁹ Reşat Ekrem Koçu, *Yeniçeriler*, İstanbul 1964, s. 96.

⁶⁰ BOA, Cevdet Bahriye, nr. 292, 14 Şevval 1220; Kendirin kullanım alanları için ayrıca bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, Ankara 1992, s. 137-141; Ş. Y. Yağan, *a.g.e.*, s. 80; Mehmet Taştémir, "Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları", s. 19-22.

bu ihtiyacı karşılayan Karadeniz kendiri, bu işlevini 19. yüzyılda da sürdürmüştür.⁶¹ Nitekim, 1840 yılında Trabzon'a gelen Alman gezgin Fallmerayer, yörede eski bir geleneğin hâlâ devam ettiğini ve yılda iki bin ton kenevirin, kendi iradeleri dışında belirlenen bir fiyattan İstanbul'a Tophane'ye gönderildiğini belirtir.⁶²

Keten bezinin dayanıklılığı ve şöhreti, sonraki yıllarda da yine askeri ihtiyacı karşılamak üzere kullanımını gündeme getirmiştir. II. Abdülhamid döneminde, sıcak bölgelerde görev yapan Osmanlı askerlerinin elbise ihtiyacını karşılamak amacıyla ortaya çıkan bu girişimi detaylarıyla incelemek yararlı olacaktır.

Lazistan (Rize) Mutasarrıfı Hasan Abdurrahman Bey'in padişah katına gönderdiği 29 Aralık 1892 tarihli arzında; İstanbul'da "Trabzon bezi" adıyla bilinen dokumanın, aslında Rize şehri ile köylerinde imal edildiğini ve başta Irak vilayetleri ile Hicaz gibi sıcak memleketlerde revaç bulmasından dolayı da bu bölgelerin halkı tarafından senelik tahminen 15 bin liralık satın alındığını belirtmişti.⁶³ Burada verilen teknik bilgilere göre, bezin uzunluğu 44 arşına (yaklaşık 30 m.) kadar çıkabiliyordu. Ağırlık bakımından ise, ne kadar hafif olursa o kadar iyi olacağına inanıldığından bezin hafifliğine özen gösteriliyordu. Hatta, 37 dirhem⁶⁴ ağırlığında (118,659 gr.) bir top bezi, üreticiler Lazistan mutasarrıfına getirmişlerdi. Bu kumaş pek seyrek dokunduğundan kullanıma uygun görülmemişse de oldukça hafif

⁶¹ BOA, *BEO Ayniyat Defteri*, nr. 929, s. 33-34, 27 Receb 1284; İrade-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), nr. 2917, 28 Rebiülahir 1264. Benzer şekilde, Tophane-i Amire'nin ihtiyacı olan kendir de Trabzon ve Rize'den tedarik ediliyordu (BOA, Cevdet Askeri, nr. 21392, 22 Şevval 1259).

⁶² Yörede hiç küçümsenmeyecek miktarda keten ve kenevirin yetiştirildiğini belirten Fallmerayer, başka alıcı olmamasından dolayı da üreticiye, İstanbul'a göndermekten başka bir çare kalmadığını ifade etmektedir (Jakob Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, çev. Hüseyin Salihoglu, Ankara 2002, s. 196; İlhan Pınar, "Alman Gezgin J.P. Fallmerayer'in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon", *Tarih ve Toplum*, Sayı 159, Mart 1997, s. 11). Bir diğer Avrupalı seyyah Hamilton da, Trabzon valisinin, bölgede yetiştirilen keten ve kenevirin belli bir miktarını her yıl İstanbul'a göndermek zorunda olduğunu belirtir (William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London 1842, I, 242).

⁶³ BOA, Y.MTV, 73/77, 10 Cemaziyelahir 1310.

⁶⁴ Osmanlı döneminde standart 16 kırat veya 64 danga eşit 3,207 gr. ağırlık ölçüsü birimi (F. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 135).

olması sebebiyle biri 37, diğeri 54 (173,178 gr.) ve üçüncüsü de 58 dirhemlik (186,006 gr.) üç top ve ayrıca ikisi de düşük kalitede olmak üzere toplam beş top bez, padişaha takdim edilmek üzere İstanbul'a gönderilmiş ve bunlar II. Abdülhamid tarafından da görülmüştü. Mutasarrıfın kanaatine göre Yemen, Hicaz, Irak ve Suriye'deki askerlere bu tür mensucattan gömlek imal edilmesi uygun görülürse, sıcak memleketlerdeki askerlerin rahatlığı da sağlanırdı. İşsizliğin yaygın olduğu bölgede böyle bir işkolunun canlandırılması, yöre halkı için de bir çıkış yolu olabilirdi. Bu mülahazalar doğrultusunda, mutasarrıf tarafından Yıldız Sarayı'na yollanan keten bezleri, incelenmek üzere buradan da Seraskerliğe gönderilerek, kumaştan ne şekilde istifade edilebileceğinin bildirilmesi istenmişti.

Seraskerlik tarafından yaptırılan teknik incelemeler sonucunda hazırlanan 28 Nisan 1893 tarihli raporda bezle ilgili şu kanaatlere varılmıştı:⁶⁵ Gönderilen numunelerin, fes ve bez fabrikası usta ve muallimleri tarafından yapılan muayenesinde; 30'ar santim genişlikteki bez toplarından üçünün tellerinin oldukça ince ve zayıf ve ayrıca dokunuşunun da çok seyrek oluşu sebebiyle dayanıklı olmadığı, dördüncüsünün ise diğerlerine göre biraz kalın olmakla birlikte yine de aynı olumsuzluğu içerdiği anlaşılmıştı. Numunelerden beşincisine gelince, iplikleri daha kalın, ancak dokunuşu adeta kalbur tarzında seyrek ve sert olduğundan, bu bezler askerlerin kullanımına elverişli ve dayanıklı gömlek bezi değildi. Ayrıca bunlardan üçü, Amerikan bezine nispetle şeffaf birer zar mesabesinde kaldıklarından, yıkanıldıkları zaman atkı iplikleri sıyrılarak bir araya toplanıp bez halinden çıkabilirdi. Oysa, o sıralarda bez fabrikasında imal edilen gömleklik Amerikan bezinin genişliği 80 santim olup, sağlamlık, dayanıklılık ve fiyat bakımından gönderilen numunelerden daha iyiydi. Neticede bezlerin, askeri kıyafet için hem zayıf hem de fiyat bakımından pahalı olduğu⁶⁶ anlaşıldığından, askeri ihtiyaca uygun olmadığı sonucuna varılmıştı.

Bezin uluslararası sergilere dâhil edilmek suretiyle teşhir edilmesi ise, özellikle yabancılar arasında daha çok tanınmasına neden olmuştu. Bilin-

⁶⁵ BOA, Y.MTV, 77/18, 8 Şevval 1310.

⁶⁶ Benzer şekilde, Sultan Abdülaziz döneminde de askerin ihtiyacı için gerekli olan astarlık keten ve pamuk bezleri pahalı bulunarak alımından vazgeçilmişti (BOA, *BEO Ayniyat Defteri* nr. 929, s. 13, 8 Şaban 1283; A.MKT.MHM, 370/32, lef 3-4, 3 Şaban 1283).

diği üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenen uluslararası sergilere gönderilen eşyalar arasında, geleneksel Osmanlı ürünleri ve özellikle de el tezgahlarında dokunan yöresel kumaş türleri ilk sıralarda yer almaktaydı. Bu şekilde, keten bezi örneklerinin gönderildiği ilk uluslararası sergi, 1855 yılında Paris'te açılmıştı. Paris sergisinde teşhir edilen ürünler arasında bulunan keten ve pamuklu giysiler için Trabzon'dan Fabrikatör Hacı Usta'ya madalya da verilmişti.⁶⁷

1862'de Londra'da açılan II. uluslararası sergide teşhir edilen Osmanlı ürünleri arasında yine keten ve kenevir dokumaları vardı. Bir sonraki, 1863 yılında İstanbul'da açılan Sergi-i Umumi-i Osmani'de ise, Trabzon Eyaleti ve ayrıca buraya bağlı Rize Kazası'ndan satın alınıp gönderilen zirai ve sınâî ürünler de bulunuyordu.⁶⁸ Burada sergilenen dokuma hammaddeleri arasında, keten ve kenevire geniş yer verilmişti. Bunlar içinde tohum, iplik, sicim ve ayrıca çeşitli yerlerden gönderilmiş keten ve kenevir lifleri de vardı.⁶⁹ Ancak, Osmanlı keten mamulleri kaliteli olmakla birlikte pahalıydı. Mesela, Trabzon keten iplikleri, aynı cinsten Belçika keten ipliklerinin yaklaşık iki katı bir fiyata satılıyordu. Bu nedenle de, Belçika ve Fransız ketenleriyle rekabet edemiyordu.

1873 yılında Viyana Sergi-i Umumisi adıyla açılan uluslararası sergide, yine keten bezi ve giysilerinden oluşan ürünler boy göstermişti. Trabzon'dan Gül Hatun'un imal ettiği örme keten üzerine kılabledanlı uçkur (bel bağı) ile sâde keten üzerine ipek işlemeli uçkur ve ayrıca keten gömlek bunlar arasında yer almıştır.⁷⁰

Yörenin sahip olduğu coğrafi ve ekonomik şartlar, keten dokumacılığının yaygınlaşmasında önemli bir etkiye sahipti. Şöyle ki, arazinin dağlık

⁶⁷ Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *TTK Belleten*, Sayı 185, Ankara 1984, s. 202.

⁶⁸ BOA, MVL, 647/58, lef 2, 21 Zilkade 1279; *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9252, s. 82a, 8 Receb 1280.

⁶⁹ Rifat Önsoy, "Sergi-i Umumi-i Osmani", s. 214. 1863 sergisi için ayrıca bkz. Sevilay Kasap, *Sergi-i Umumi-i Osmani, 1863*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

⁷⁰ Ercüment Balcı, "1873 Uluslararası Viyana Sergisi'ne Trabzon'dan Getirilen Ürün ve Eşyalar", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri (9-10 Mayıs 2002) Bildiriler*, İstanbul 2003, II, 351.

oluşu ve iklim şartlarının elverişsizliğinden dolayı, Rize ve çevresindeki tarımsal üretim oldukça sınırlı düzeydeydi. Yörede üretilen mısır, fasulye, fındık, narenciye ve sebze gibi mahsuller ise, büyük oranda mahalli ihtiyacı karşılardı. Diğer yandan, ticaret, balıkçılık vb. dışında gelir getirecek iş alanları da yok denecek kadar azdı. Gurbetçiliği yaygınlaştıran bütün bu unsurlar,⁷¹ bir yandan da keten bezini, geniş bir alanda üretilip dışa satılan ve gelir getiren başlıca ürün konumuna getirmişti. Böylece yöre halkı, başta keten bezi olmak üzere bazı tekstil ürünlerinin imalatına ağırlık vermişti.⁷² Rize'deki hemen her aile evlerindeki tezgahlarda keten bezi dokur; kendi ihtiyacını karşıladıktan sonra da artan kumaşlarını, yerel tüccarlar vasıtasıyla imparatorluğun muhtelif yerlerine satardı. Ortaya çıkan bu işkolu, aslında bir çeşit "ticari dokumacılık" olarak da nitelendirilebilir.⁷³ Bu durum, keten dokumacılığını, Rize ve Trabzon çevresinde en önemli yerel sanayi dalı hâline getirdiği⁷⁴ gibi, halkın da başlıca geçim kaynaklarından biri yapmıştır.⁷⁵

Bezin, imparatorluğun muhtelif bölgelerine ihracı, başta şehir merkezinde olmak üzere bir yerel tüccar sınıfını da doğurmuştu.⁷⁶ Bunlardan

⁷¹ Mayıs 1893'te, Trabzon'un çalışkan Valisi Mehmed Kadri Bey'in Sadaret'e gönderdiği yazıda, Trabzon ve Rize'deki işsizlik sorunu ayrıntılı bir şekilde dile getirilmişti. Buna göre; özellikle Trabzon ve Rize sancaklarında her yıl yaklaşık 10 bin erkek, arazi sıkıntısı ve iş sahalarının kısıtlı oluşu sebebiyle başta Batum, Sohum, Tiflis, Odessa, Kerç ve Kalas gibi Karadeniz çevresindeki şehirlerde kayıkcılık ve hamallık gibi zor işlerde çalışarak maişetlerini sağlamaya çalışıyordu. Buralara gidemeyen bazı aileler ise, en azından tarım yapılabilecek arazilerin bulunduğu İzmit ve civarına göçmeye başlamıştı (BOA, A.MKT.MHM, 727/10, 8 Zilkade 1310). Lazistan Sancağı'ndaki işsizlik, arazi darlığı ve buna bağlı miras kavgaları ile Karadeniz'deki Rus liman şehirlerine yönelik gurbetçilik hareketine dair hazırlanan bir diğer rapor için bkz. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y.PRK.AZJ), 4/111, 1298.

⁷² D. Quataert, *a.g.e.*, s. 115; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCICA, İstanbul 1994, I, 632.

⁷³ Quataert, *a.g.e.*, s. 150, 169.

⁷⁴ Foreign Office, *Diplomatic and Consular Reports Annual Series (1913)*, London 1913, s. 3, 9.

⁷⁵ BOA, Y.PRK.AZJ, 4/111, 1298; *British Documents on Foreign Affaires*, Series B, VI, 118.

⁷⁶ 1843-44 yıllarında Rize'ye gelen Alman botanikçi Profesör Karl Koch şehirden bahsederken, "...üç yüz aileden az olmayan nüfusunun özellikle keten (bezi) ticareti yaptığı"nı kaydetmiştir (*Prof. Karl Koch'un 1843-44 Yıllarındaki Seyahatnamesinin Rize Bölümü*, der. Muzaffer Arıcı, terc. Tahir Deveci, Ankara 1991, s. 8).

Durmuş Efendizâde Hacı Abdülhamid Efendi, Rize kazası tüccarındandı ve Mısır'da keten bezi alışverişiyle işigal ediyordu.⁷⁷ Yine, Tuzcuoğulları'ndan Rize âyanı Memiş Ağa ve ailesi, keten dokumalarının üretim ve ticaretinde ön plana çıkmıştı.⁷⁸ Bunlara ilaveten, İttihat ve Terakki yönetimi tarafından desteklenen Müslüman-Türk tüccar sınıfının bir parçası olarak Mataracızade kardeşler de, bezin Osmanlı sınırları içindeki ticaretinde pay sahibiydi.⁷⁹

Keten bezlerinin diğer niteliklerinin yanında, yüksek oranda ter emme özelliği de vardı. Ayrıca olağanüstü hafifliği ve serinletici yapısı, imparatorlukta büyük rağbet görmelerine neden oluyordu. Doğal olarak da, iklimin sıcak ve rutubetin fazla olduğu bölgeler, bu bezin başlıca müşterileri arasındaydı. Nitekim keten gömlek, bez ve elbiseler; Anadolu'nun tamamında alıcı bulduğu gibi İstanbul, Rumeli, Balkanlar, Tuna yalıları ve Avrupa ile⁸⁰ başta Arabistan olmak üzere Bağdat, Basra, Musul, Suriye, Kuzey Afrika, Yemen, Hicaz, Mısır ve İran gibi sıcak memleketlere de önemli miktarda ihraç edilmekteydi.⁸¹ Hatta, Abdülvahap Hayri'ye bakılırsa, Hindistan'daki Sind havâlisi dahi Rize'de dokunan keten bezinin alıcılarındandı.⁸²

⁷⁷ BOA, *BEO Ayniyat Defteri*, nr. 928, s. 237, 9 Şaban 1287/4 Kasım 1870.

⁷⁸ BOA, C.SM, nr. 4010, 25 Zilkade 1241; Meeker, *a.g.e.*, s. 214. Kapıcıbaşılık, muhafızlık ve kaymakamlık gibi unvanlar verilen Rize âyanı Tuzcuoğlu Memiş Ağa, hükümetle işbirliği ve ayrıca mali ve ticari faaliyetleri sayesinde, Trabzon'un doğusundaki sahil bölgelerinde şöhret kazanmış bir kimseydi. Memiş Ağa, Doğu Karadeniz'de büyük bir nüfuz sağladıktan sonra hükümete karşı ayaklanmıştı (M. Münir Aktepe, "Tuzcu Oğulları İsyanı", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III/5-6, İstanbul 1953, s. 21-52).

⁷⁹ Aliye F. Mataracı, *Trade Letters as Instances of Economy, Ideology and Subjectivity*, Ottoman Bank Archives and Research Centre, İstanbul 2005, s. 7. Mataracı ailesine mensup olan tüccarlar, 19. yüzyılda da keten bezi ticaretiyle uğraşmaktaydı (BOA, A.MKT.DV, 222/22, 7 Zilkade 1278; *BEO Ayniyat Defteri* nr. 849, s. 94, 8 Teşrinisani 1287).

⁸⁰ 1901 yılına ait Fransız konsolosluk raporuna göre, Trabzon'dan Osmanlı vilayetleri ve Mısır'ın yanı sıra Bulgaristan, Romanya, İngiltere, Avusturya ve Fransa'ya da çeşitli kumaş ve tekstil ürünleri ihraç ediliyordu (Meeker, *a.g.e.*, s. 100-101, dipnot 38).

⁸¹ BOA, A.MKT.MHM, 370/32, lef 2, 28 Cemaziyelahir 1283; Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, Dersaadet 1314, II, 418; Quataert, *a.g.e.*, s. 169.

⁸² Abdülvahap Hayri, *İktisadi Trabzon (İktisadi Nokta-i Nazardan Trabzon'un Vaziyet-i Hâzırası ve İstikbali)*, haz. Melek Öksüz, Trabzon 2008, s. 63; *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1318, def'a 18, s. 100.

1840 yılında Trabzon'a gelen Alman gezginin müşahedeleri, bezin imparatorluk içindeki ve farklı sosyal tabakalar arasındaki şöhretini de ortaya koymaktadır: Fallmerayer'e göre keten bezi, bir Avrupalının sadece İstanbul, Selanik, Bursa ve İzmir'in çarşı ve pazarlarında değil, Halep, Kahire ve Bağdat'ın çarşı ve bedestenlerinde de duyabileceği bir isimdi. Hatta, Ceza-yir olaylarına kadar Mağrib'in (Kuzey Afrika) en ücra köşelerinde bile bu bezden yapılmış mintanlar giyiliyordu. Öte yandan, keten bezinden mamul giysiler, farklı sosyal sınıfların da tercihiydi. Meselâ, kaliteleri farklı olsa da zengin haremlelerinde olduğu kadar, Boğaziçi'ndeki sandalcıların giydiği şık keten gömlekler ya da saltanat kayığının kürekçilerinden yük taşıyan hamala kadar hemen herkesin giydiği keten gömleklerin hepsi aynı bezdendi.⁸³

Yukarıdaki bilgiler dikkate alındığında, yörede "uzun mesafeli ve bölgeler arası ticarete" yönelik bir üretim olduğu söylenebilir. Gerçekleşen üretim ve ticaretin boyutu ise, keten beziyle ilgili birçok hususun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Fransız Konsolosu Peyssonnel'in verdiği bilgilere göre, 1780'lerde Rize kasabasında 4, çevre köylerde ise 12 adet kumaş ve elbise imalathanesi vardı.⁸⁴ Ancak, bu küçük ölçekli imalathanelerin dışında, hemen her evde de feretiko dokunduğu unutulmamalıdır. Rize bezinin üretimine dair aşağıda verilecek rakamlar ise, tahmini olup çoğunlukla muasır kaynaklardan derlenmiştir. Ancak, buradaki miktarların hangi şehirlere ait olduğu tam olarak belli değildir. Bununla birlikte rakamların, genel olarak Rize-Trabzon arasındaki yerleşimleri (Of-Rize-Çayeli-Pazar-Ardeşen-Hopa) kapsadığı kabul edilebilir.

Keten bezlerinin üretim miktarı, dönemlere göre dalgalanmalar göstermiştir. Ancak burada miktarlara bakarken, farklı çeşitler dahil olmak üzere, bütün üretim olup olmadığına dikkat etmek gerekir. Zira, açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, verilen tahmini rakamlar, bazen yalnızca kaliteli keten bezi üretim miktarını yansıtmaktadır.

⁸³ J. P. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 196; İlhan Pınar, "Alman Gezgin J.P. Fallmerayer'in Gözüyle 19. Yüzyılda Trabzon", s. 11.

⁸⁴ Meeker, *a.g.e.*, s. 100, dipnot 38. Konsolos Dupre'nin 1803 yılına dair verdiği bilgilerde ise, Trabzon şehrinde, bakır eşya üretimi dışında tek endüstrinin keten üretiminden ibaret olduğu belirtilmişti (*Aynı yer*).

Keten bezi üretimi, 19. yüzyıl boyunca genel olarak artsa da, üretimin parasal karşılığı artmamış, aksine azalmıştır. Satış fiyatlarının düşmesiyle izah edilebilecek bu durum, ileride ayrıca irdelenecektir.

1830'lu yıllarda, farklı kalitelere keten bezi üretimi, yıllık 75 bin top seviyesindeydi ve bu miktarın büyük bir kısmı bölge dışına ihraç ediliyordu.⁸⁵ Keten bezi üretimi, 19. yüzyılın ikinci yarısında artış göstermiştir. Bu dönemde sadece Rize kazasında yıllık ortalama 40 bin top kaliteli cins ince ak keten bezi dokunuyordu.⁸⁶ Bu miktara, farklı kalitelere üretilen keten bezleri de eklenirse, 100 bin top civarında bir üretimden söz edilebilir. 1858 yılına ilişkin istatistiklere göre ise, yıllık üretim 50-75 bin top arasındaydı ve bunun takriben yarısı yerel ihtiyaç için kullanılıyordu.⁸⁷

Konsolosluk raporları, Osmanlı şehirlerinin iktisadi ve ticari yapılarını anlamak açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Palgrave'in 1867 yılına ilişkin verdiği kapsamlı rapora göre, "yıllık üretimi 310 bin okkayı (397.511 kg.)⁸⁸ bulan ketenin okkası (1,282 kg.) 2 kuruşa satılmakta ve yıllık üretim de 5.167 liraya ulaşmaktaydı. Her bir parça (top), yaklaşık 2,75 metre uzunluğunda olup bu şekilde yıllık 130 bin top keten kumaşı üretiliyordu. Kumaş toplarının fiyatları ise, ince ve kalınlığına yani kalitesine göre 80 ilâ 1.000 kuruş arasında değişiyordu. İnce olan kaliteli cinsi, Avrupa'da rağbet edilen Brüksel şeridi gibi, çok değer verilen ve aranan bir kumaş türüydü. Üretilen keten bezinin yıllık değeri ise, yaklaşık 150.000 lira idi ve bu tamamen Rize'nin üretimiydi".⁸⁹

Fransız Konsolosunun 1868 yılına dair verdiği bilgiler de öncekilerle paralel olmakla birlikte, pamuk ipliği karışımından söz eder. Buna göre, "Rize kasabasından ihraç edilen en önemli emtia, üç farklı kalitede üretilen ve Rize bezi olarak adlandırılan dokumaydı. Bunların en kaliteli olanı -ki

⁸⁵ Quataert, *a.g.e.*, s. 115; Faroqi, "Rize", s. 567; James Bell, *A System of Geography, Popular and Scientific or a Physical, Political and Statistical Account of The World and Its Various Divisions*, Glasgow 1832, IV, 115.

⁸⁶ İdris Bostan, "Rize", s. 150.

⁸⁷ Lewis Farley, *The Resources of Turkey*, London 1862, s. 123, 127.

⁸⁸ Standart olarak 400 dirheme eşit 1,2822945 kg. ağırlık ölçüsü birimi. Kıyye ve vukiyye denirdi (F. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 513).

⁸⁹ *British Documents on Foreign Affairs*, Series B, VI, 103.

Rize’de üretileniydi- saf kendirden, diğer iki çeşidi de kendir-pamuk ipliği karışımından imal ediliyordu. Düşük kalitedeki bu kumaşlar, daha çok Trabzon’da dokunurdu.”⁹⁰

Vilayet salnamelerinde üretim ile ilgili verilen bilgiler ise, çoğunlukla birbirinin tekrarı gibidir. Trabzon salnamelerindeki malumata göre, “1870’li yıllarda, Trabzon, Of, Akçaabad ve Kurâiseba (İkizdere)’nın dışında, sadece Rize kazası ve köylerinde tahminen 40 bin top kadar gömleklik ince ve kaba keten bezi dokunmakta, üretilen bu miktarın büyük bir kısmı ise geniş bir coğrafyaya satılmaktaydı.”⁹¹ Aynı kaynaklarda, 1881 yılındaki üretim 50 bin, 1888 yılındaki ise 50-60 bin top olarak verilir.⁹²

1890’lı yıllara gelindiğinde, üretim hacminin 1830’lu yıllara göre yaklaşık iki kat arttığı görülür. Quataert ve Faroqhi, bu yıllara ilişkin üretim miktarını 150 bin top olarak verir.⁹³ Yine, Quataert’in tespitlerine göre, “20. yüzyılın ilk on yılında üretimde % 8’lik bir artış sağlanmıştı. Bu dönemde, en yüksek kalitedeki keten dokuma (ak keten bezi) üretimi, yıllık 12.500 top kadardı. İkinci kalite keten bezi üretimi ise 150 bin top seviyesindeydi”⁹⁴ Eldeki verilere göre, ulaşılan en yüksek üretim miktarı bu döneme aittir.

Konsolosluk raporları ve vilayet salnamelerinde, Trabzon ve Rize’den ihraç edilen keten bezleri, parasal karşılıklarıyla birlikte verilmiştir. Yörede imal edilen keten bezinin imparatorluk piyasasına sürüldüğü yerler arasında, işlek bir ticaret merkezi olan⁹⁵ Trabzon limanının önemli bir yeri

⁹⁰ Meeker, *a.g.e.*, s. 100-101, dipnot 38.

⁹¹ *Salname-i Vilayet-i Trabzon*, sene 1287, def’a 2, s. 120; sene 1294, def’a 9, s. 263-4. Ayrıca bkz. Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul 1318, s. 235. Kayıtlarda, soğuk iklimiyle bilinen Erzurum’un, keten bezi ticaretinde ilk sıralarda yer alması dikkat çekicidir. Ancak bu durumun, şehrin, imparatorluğun güney eyaletlerine gönderilen emtianın toplanma ve nakil yeri olmasından kaynaklandığı kanaatindeyiz. Zira Erzurum, İran-Trabzon ticaret yolu üzerinde bulunan canlı bir ticaret merkeziydi.

⁹² *Salname-i Vilayet-i Trabzon*, sene 1298, def’a 12, s. 197; sene 1305, def’a 13, s. 312.

⁹³ Quataert, *a.g.e.*, s. 115; Faroqhi, “Rize”, s. 567.

⁹⁴ Quataert, *a.g.e.*, s. 115.

⁹⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, “XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 98-107; İlber Ortaylı, “19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim-Makaleler I*, Ankara 2000, s. 121-2, 124-6.

vardı. Bu limandan, 1877 yılında imparatorluğun muhtelif yerlerine 5.980 Paund (657.800 kuruş); müteakip yıl 1878'de ise yaklaşık % 100 bir artışla 12.720 Paundluk (1.399.200 kuruş) keten bezi, kenevir ve diğer ürünler ihraç edilmişti.⁹⁶ İhraç rakamları, 1879'da 15.720 Paund (1.729.200 kuruş); 1880'de ise 10.220 Paund (1.124.200 kuruş) olarak gerçekleşmişti.⁹⁷ Trabzon'dan yapılan keten bezi ihracatı, 1895-1896 yıllarında sırasıyla 9.910 Paund (1.090.100 kuruş) ve 5.110 Paund (562.100 kuruş);⁹⁸ 1897-1898 yıllarında 4200 Paund (462.000 kuruş) ve 6.025 Paund (662.750 kuruş); 1899'da 5.600 Paund (616.000 kuruş) ve 1912 yılında ise 7.380 Paund (811.800 kuruş) değerine ulaşmıştır.⁹⁹ Anlaşıldığı kadarıyla, limandan ihraç edilen keten bezinin miktarı ve değeri, bu yıllarda inişli-çıkışlı bir grafik çizmiştir. Bununla birlikte, yukarıdaki değerler, Trabzon'un genel ihracatı içinde, yalnızca % 4-5 gibi düşük bir orana tekabül etmektedir. Fakat bu durum, Trabzon gibi bir limanın ticaret hacminin büyük olmasıyla da ilgilidir.

Oysa aynı yıllarda, genel olarak yetersiz kalan Rize iskelesinden¹⁰⁰ ihraç edilen keten bezinin miktar ve değeri, Trabzon'a oranla daha yüksekti. Dahası, keten bezinin ihracat payı, genel ihracatın hemen hemen üçte ikisine tekabül ediyordu. Mesela, 1899 yılında, Rize iskelesinden ihraç edilen toplam 2.522.794 kuruşluk emtiânın 1.556.550 kuruşluk kısmını, yani % 61'ini keten bezi oluşturmuştu.¹⁰¹ Ertesi yıl yapılan toplam 2.925.900 kuruş-

⁹⁶ Great Britain-Parliamentary Papers, *Accounts and Papers*, Commercial Reports, 1878-1879, LXXII, 1746, 1751.

⁹⁷ Burada verilen rakamlar, Trabzon'un 1879 yılındaki genel ihracatının % 4,5'ini, 1880 yılındakinin ise ancak % 3,6'sını oluşturuyordu (İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler", s. 124).

⁹⁸ Foreign Office, *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Annual Series (1897)*, London 1897, s. 4.

⁹⁹ Foreign Office, *Diplomatic and Consular Trade Reports, Annual Series (1899-1900)*, London 1900, s. 6; Foreign Office, *Diplomatic and Consular Trade Reports Annual Series (1899)*, London 1899, s. 6.

¹⁰⁰ Bu yıllarda, ihtiyacı karşılayabilecek bir iskele bulunmamasından dolayı, ithalat ve ihracat bakımından müşkilat çekilmekte ve demirden bir iskelenin yapımına ihtiyaç duyulmaktaydı (BOA, Ticaret ve Nâfia Nezareti Hey'et-i Fenniye, 666/17, 21 Zilkade 1318; Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, 145/40, 12 Safer 1325; DH.MKT, 1155/49, 16 Receb 1325).

¹⁰¹ *Trabzon Vilayeti Salmamesi*, sene 1320, def'a 20, s. 329. Rize'nin diğer ihraç kalemleri arasında fasulye, mısır, mısır unu, narenciye ve fındık gibi yöresel ürünler vardı.

luk ihracatın, 1.886.000 kuruşluk kısmı, dolayısıyla da % 64'ü yine keten bezinden ibaretti.¹⁰² Veri sahibi olmadığımız diğer dönemlerde de, yukarıdakilere yakın oranların gerçekleştiği kuvvetle muhtemeldir. Sadece bu oranlar bile keten bezinin, Rize'nin iktisadi hayatında oynadığı rolü açıkça ortaya koymaktadır.

Diğer yandan, Rize ve Trabzon'dan, daha önceki dönemlerde yıllık 60 bin lira değerinde keten bezi ihraç edilirken, 1900 yılında bu rakam, 25-30 bin lira (2,5-3 milyon kuruş) seviyelerine gerilemişti.¹⁰³ Anlaşıldığı kadarıyla, yörede üretilen ve ihraç edilen bezlerin miktarı artsa da -fiyatların düşmesiyle- parasal değerleri önemli ölçüde azalmıştı. Nitekim, Quataert göre de "Rizeli dokumacılar, bu yıllarda fiyatları ucuzlatarak rekabeti sürdürmüşlerdi. 1896 ilâ 1910 yılları arasında, yani fiyatların genel olarak yükseldiği bir dönemde bile, en iyi kalite Rize bezinin birim fiyatı neredeyse üçte iki oranında azalmıştı. Bu husus, üretimin önemli miktarda artmasına rağmen, üreticilerin reel gelirlerinin büyük oranda düşmesine de neden olmuştu".¹⁰⁴ Bu durumun farklı sebepleri vardı. Öncelikle, pek çok yerde olduğu gibi Trabzon ve Rize'de de bol ve ucuz pamuklu dokumaların yaygınlaşması¹⁰⁵ ve bu arada kalitesinin gittikçe düşmesi, keten bezine olan rağbeti önemli ölçüde azaltmıştı. Böylece, bezin satış fiyatları da düşmüştü.

¹⁰² *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1321, def'a 21, s. 461.

¹⁰³ *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1318, def'a 18, s. 100.

¹⁰⁴ Quataert, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁰⁵ İngiliz pamuklularının Osmanlı pazarlarını istilası için bkz. Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2008, s. 140-141. 19. yüzyıl ile birlikte, Avrupa'dan bol ve ucuz olarak getirilen pamuklu dokumalar ve pamuk ipliğinin giderek daha fazla ithal edilmesi, en fazla keten dokumalarını etkilemişti. Bu dönemde, İngiliz üretimi pamuklu dokumalar, Trabzon ve Rize'de de yaygınlaşmaya başlamıştı (William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, I, 242). Örneğin, sadece Rize iskelesinin ithalatına bakıldığında; 1898 yılında yapılan 19.204.790 kuruşluk toplam ithalatın 14.995.300 kuruşluk kısmını, yani % 78'ini manifatura eşyası oluşturmuştu. Toplam ithalatın 13.104.227 kuruş olarak tahmin edildiği 1899 senesinde ise, bunun 7,5 milyon kuruşluk kısmını, yani % 57'sini yine mensucat eşyası teşkil ediyordu (*Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1319, def'a 19, s. 222; sene 1320, def'a 20, s. 328). Benzer şekilde, Trabzon'dan yapılan ithalatın da en büyük bölümünü, yine pamuklu dokumalar meydana getiriyordu. Nitekim, toplam ithalatın en yüksek seviyeye ulaştığı 1891 yılında tekstil ürünlerinin payı % 54,7 iken, tekstilin en az paya sahip olduğu 1892 senesinde bile bu oran % 41,3 seviyesindeydi (Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", s. 103-4).

Kalitenin düşmesi konusuna gelince, 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte dokumacılar, ucuza mâl etmek kaygısıyla ve hileli bir şekilde keten bezini pamuk ipliğiyle karışık olarak üretmeye başlamışlardı.¹⁰⁶ Bu tavır, 20. yüzyılın başlarında giderek ivme kazanacaktır. Diğer taraftan, aynı dönemde Avrupalılar da sahte ve taklit ürünleri yoğunlukla piyasaya sürmekteydi.

1901 yılına ait dışsatım verileri, yukarıda değinilen fiyatların düşmesi konusuna da açıklık getirmektedir. Buna göre, Rize'den toplam 2.859.000 kuruşluk ihracat yapılmış ve bunun 1.750.000 kuruşluk kısmını, yani % 61'ini keten bezi oluşturmuştu.¹⁰⁷ Bununla birlikte, -Quataert'in tespitini doğrular nitelikte- keten bezinin dışsatımı, eskiye göre miktar olarak artsa bile değer olarak azalmıştı. Yani, fiyatlar düşmüştü. Nitekim, 1860'larda bile her bir topunun fiyatı 100 ilâ 300 kuruş arasında değişirken,¹⁰⁸ 20. yüzyıl başlarında en kalitelisi ancak 40 ilâ 100 kuruş arasında bir fiyattan satılabiliyordu.¹⁰⁹ Eskiye göre gittikçe büyüyen toplam üretim ise sadece 15-20 bin liralık bir değere ulaşabiliyordu.

1912 yılına ait İngiliz konsolosluk raporlarında, Rize limanından iç pazarlar ve yabancı ülkelere yapılan keten bezi ihracına da yer verilmiştir. Buna göre, 19.120 Paundluk toplam ihracatın % 58,7'sine tekabül eden 11.240 Paundluk (1.236.400 kuruş) kısmı, keten bezi ve giysilerinden ibaretti.¹¹⁰ Aynı dönemde Trabzon limanından ise 7.380 Paundluk (811.800 kuruş) kumaş ihraç edilmişti. Bu ise kalite ve üretimde olduğu gibi, bezin ihracında da Rize'nin Trabzon'dan önde olduğunu gösterir.

Buraya kadar verilen istatistikler dikkate alındığında, geleneksel dokumacılığın yöre için taşıdığı önem daha iyi anlaşılır. Keten dokumalarının, özellikle sıcak memleketleri kapsayan çok geniş bir coğrafyaya pazar-

¹⁰⁶ *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1319, def'a 19, s. 202. Kalitenin düşmesi, "bezleri üreten sanatkârların haylice sapmalarından" kaynaklanmaktaydı (*Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1318, def'a 18, s. 100).

¹⁰⁷ *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1322, def'a 22, s. 419.

¹⁰⁸ BOA, A.MKT.DV, 222/22, 7 Zilkade 1278.

¹⁰⁹ Aynı dönemde Çayeli üretimi yüksek kalite keten bezinin topu 40-60 kuruşa; birinci kalite keten bezinin topu 30-35 kuruşa; ikinci ve üçüncü kalite keten bezlerinin topu 20-25 ve 16-18 kuruşa; Of üretimi düşük kalite keten bezlerinin topu ise 12-15 ve 18-23 kuruşa satılıyordu (*Trabzon Vilayeti Salnamesi*, sene 1319, def'a 19, s. 201; Quataert, *a.g.e.*, s. 115).

¹¹⁰ Foreign Office, *Consular Reports, Annual Series (1913)*, London 1913, s. 11, 16.

landığı daha önce ifade edilmişti. Şimdi, bu pazarlardan bazı şehir ve yöreleri ele almak suretiyle, bezin ticari dolaşımı hakkında örnekler verelim:

Dokumaların revaç bulmasından dolayı pazarlandığı yerlerden biri de, Arabistan yarımadasının Kızıldeniz kıyısında önemli bir liman şehri olan Cidde idi. Rizeli tüccarlar, büyük miktardaki keten bezlerini vapurlarla bu şehre kadar götürüp satmaktaydılar. Bunlardan Hacı Mahmud Ağa ve ortağı hayriye tüccarı Ahmed Efendi, 195 bin kuruş değerindeki 1300 top keten bezini, 1859 sonbaharında vapurla Süveyş üzerinden Cidde'ye nakletmişlerdi.¹¹¹ Tamamı burada satılmayan bezlerin bir bölümü, buradan da Hicaz ve civar bölgelere naklediliyordu. Bununla birlikte, kente tek seferde nakledilen bu miktarın büyüklüğü, bezin ticari dolaşımı hakkında bir fikir vermektedir.

Keten kumaşın gönderildiği bir diğer yer ise, Irak'ın önemli şehirlerinden biri olan Musul idi. Rizeli tâcirler, keten kumaşlarını Musul'a naklederek şehirdeki pazarlara ve oradan da Irak'ın diğer kentlerine ulaştırıyordu.¹¹² Mataracızade Mustafa Hulusi Efendi ile ortağı Hacı Temel Efendi, bu işi yapan tüccarlar arasındaydı. Ancak Temel Efendi, Mayıs 1862'de, 19 denk (1900 top) keten bezini Musul'dan kelek¹¹³ ile Bağdat'a nakletmeye çalışırken, Şammar urbanının saldırısına uğramış ve yaklaşık 400 bin kuruşluk malını eşkıyaya kaptırmıştı.¹¹⁴ Tek seferde nakledilen bu miktarın büyüklüğü de dikkate şâyandır.

¹¹¹ BOA, A.MKT.UM, 371/21, 14 Rebiülevvel 1276/11 Ekim 1859.

¹¹² Sarah D. Shields, *Mosul Before Iraq*, State University of New York Press 2000, s. 101; a.mlf., "An Economic History of Nineteenth-Century Mosul", Ph.D. Dissertation, University of Chicago, Illinois 1986, s. 59, 64.

¹¹³ Kelek, şişirilmiş keçi tulumu üzerine yerleştirilen birbirine bağlı ağaçlardan ibaret insan ve eşya taşımaya mahsus bir tür sal olup özellikle Dicle ve Fırat Nehirleri'nde kullanılırdı. Dicle ve Fırat'ta tarihi eskiçağlara kadar giden nehir nakliyatı için bkz. Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı İmparatorluğunda Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar-Dicle, Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı 17-19 (1963), s. 77-102; Nejat Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, Sayı 243 (Ağustos 2001), s. 655-660.

¹¹⁴ BOA, A.MKT.DV, 222/22, 7 Zilkade 1278. Gasp hadisesi için ayrıca bkz. BOA, *BEO Ayniyat Defteri* nr. 849, s. 94, 8 Teşrinisani 1287.

Musul'a 1874'te 2.350; 1875'te 2.000; 1876'da 2.300; 1877'de 2.500; 1878'de 2.800 ve 1884-5 yıllarında da 6.000 top keten bezi getirilmişti.¹¹⁵ Buna göre, 1876 yılından itibaren, Erzurum üzerinden Musul'a nakledilen kumaş miktarında tedrici bir artış gözlenmektedir. Bu artış devam ettiğinden, 1884-85 döneminde getirilen bez miktarı, 6 bin topa yükselmiştir.¹¹⁶ Muhtemelen, Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesiyle, bölgedeki ticaret canlanmaya başlamış ve etkisini bu şekilde göstermişti. Aynı dönemde şehre getirilen keten toplarının ortalama fiyatı ise 80 kuruştur. 1896-1897 yıllarında¹¹⁷ Musul'a getirilen bezlerin parasal değerleri, 1199 ve 1261; 1909-1912 arasındaki yıllarda¹¹⁸ ise sırasıyla 900, 900, 1000 ve 1200 Pound'a ulaşmıştır.

Kendir ziraatı ve dokumacılığı, Cumhuriyet dönemiyle birlikte eski canlılığını ve önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu süreçte, kendir ekilen alanlar giderek daralmıştır. Bunun başlıca nedeni ise, yöre halkının içinde bulunduğu geçim sıkıntısıydı. Vaktiyle geçimini Rusya'da çalışarak ve ticaret yaparak sağlayan Rizeliler, I. Dünya Savaşı sonunda bu kapının kapanmasıyla,¹¹⁹ temel besin kaynağı olan mısır ve sebze üretimini, kendir ekilen alanlar aleyhine arttırmışlardı. Tarım yapılabilecek toprakların zaten son derece sınırlı oluşu da hesaba katılırsa, kendir ekimi için ayrılan alanların bu dönemde ne kadar azaldığı daha iyi anlaşılır.

Diğer yandan, feretiko bezlerinin sistemli bir şekilde üretimi ve pazarlanmasında gerekli altyapı ve piyasa sağlamadığı için de Rize doku-

¹¹⁵ Great Britain-Parliamentary Papers, *Accounts and Papers*, Commercial Reports, 1878-1879, LXXII, 1740.

¹¹⁶ Great Britain-Parliamentary Papers, *Accounts and Papers*, Commercial Reports, 1884-1885, LXXIX, 1474.

¹¹⁷ Foreign Office, *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Annual Series (1897)*, London 1897, s. 12; Foreign Office, *Consular Reports Annual Series (1898-1899)*, London 1898, s. 8.

¹¹⁸ Foreign Office, *Consular Reports Annual Series (1912)*, London 1912, s. 6; Foreign Office, *Consular Reports Annual Series (1913)*, London 1913, s. 6.

¹¹⁹ *İki Devir Bir İnsan-Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, haz. Süleyman Beyoğlu, İstanbul 2011, s. 394. Başta Batum olmak üzere, Karadeniz'deki Rus liman şehirlerinde çalışan Rizeliler, Rusya ile başlayan savaş ve seferberlik nedeniyle buradaki ev, dükkan, kahvehane, fırın ve ayrıca diğer bütün mal ve arazilerine el konulduğundan, her şeylerini ve bu arada işlerini de bırakarak Rize'ye dönmek zorunda kalmışlardı. Buna dair örnekler için bkz. BOA, Hariciye Siyasi, 2394/45; 2394/50; 2394/51; 2394/6.

macılığı ticari gelişim gösterememiştir. Buna rağmen keten dokumaları, 1938'deki İzmir Fuarı'nda sergilenmiş ve yurt içinde tanınma imkânı bulmuştu. Hatta, fuardan sonra değişik yerlerden siparişler bile alınmıştı. Bütün aleyhte gelişmelere rağmen, 1941 yılında, Rize merkez ve köylerinde iki bine yakın dokuma tezgahı hâlâ faaliyeteydi.¹²⁰

Bu süreçte, 1933 yılında çıkarılan bir kanunla, münhasıran esrar yapmak için kenevir ziraatının yasaklanması fazla bir etki yaratmasa da¹²¹ özellikle çay faktörü, keten dokumacılığına belki de en büyük darbeyi indirmiştir. 1940'lı yıllarda bölgede ziraatına başlanan çayın ekonomik değer kazanmasıyla birlikte üretim alanlarının hızla artması,¹²² kendir tarımına ayrılan sahaların iyice daralmasına neden olmuştur. Öte yandan, çay tarımı Karadeniz insanının el uğraşlarına ayırabilecek zamanını da kısıtladığından, dokunması uzun zaman ve yoğun emek gerektiren kumaşların üretilmesi, artık ciddi bir sorun haline gelmişti.

Teknolojik gelişmelerin etkisi ise, 19. yüzyıl ile birlikte kendini gösteren bir sürecin devamı niteliğindedir. Ancak bu etki, 20. yüzyıl ile birlikte kendini daha fazla hissettirmiştir. Nitekim, Cumhuriyet döneminde, geleneksel dokumacılığın lokomotifi olan köylüler bile, artık fabrika üretimi pamuklu hazır giysileri tercih etmeye başlamışlardı.¹²³ Mensucat alanındaki makineleşme, geleneksel usullerle ve oldukça zor şartlar altında icra edilen keten dokumacılığına böylece büyük zarar vermiştir.¹²⁴ Bununla birlikte,

¹²⁰ İsmail Özdoğan, "Rize (Merkez İlçe) Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı (1923-1960)", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2004, s. 158.

¹²¹ Kenevir yaprağından esrar da yapılabilir. Bu nedenle, 12.06.1933 tarih ve 2313 sayılı "Uyuşturucu Maddelerin Murakabesi Hakkında Kanun" çıkarılarak, münhasıran esrar yapmak için kenevir ekilmesi yasaklanmıştı (*Düstur*, Üçüncü Tertip, Ankara 1933, XIV, 564; *Resmî Gazete*, Sayı 2435, 24/6/1933). Ancak, uyuşturucu yapımına ilişkin bu yasağın, kenevir ipliği üretimini doğrudan etkilemediği anlaşılmaktadır.

¹²² Rize ve civarında çaycılığın gelişimi için bkz. Kemalettin Kuzucu, "Türkiye'de Çaycılığın Tarihi Gelişimi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 8, İstanbul 2003, s. 80-95.

¹²³ Mustafa Reşat Sümerkan, "Doğu Karadeniz'de Yok Olan El Sanatları ve Çağdaşlaşma Sorunu", *1. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri, 18-21 Kasım 1981*, İzmir 1984, s. 337.

¹²⁴ Patiska ve Amerikan bezlerinin ithalinin geleneksel dokumaları zedeleyerek gerilettiğini vurgulayan Abdülvahap Hayri, "...Bir saatte yüzlerce metre kumaş nesc eden

pamuklu dokumacılığın Rize’de yaygınlaşmaya başlaması ise, II. Dünya Savaşı yıllarına rastlar. 1950’lere gelindiğinde, şehir ve köylerde tahminen 10 bin kadar pamuklu el dokuma tezgahı faaliyettedir. Bu tezgahlarda, yine Rize bezi adıyla bilinen pamuklu kumaşlar dokunuyordu.¹²⁵ Günümüzde daha da modern tezgahlarda dokunmaya devam eden bu kumaşlar, inceleme konumuz olan feretiko bezleriyle karıştırılmamalıdır.

Yukarıdaki faktörlerin etkisiyle, vaktiyle 150 bin top kadar çıkan Rize keten bezi üretimi, 1950’lerde artık 15 bin top’a kadar gerilemişti.¹²⁶ Ancak, her şeye rağmen halk, kısmen kendi ihtiyacını karşılamak için kısmen de ticaret maksadıyla kendir yetiştirmeyi sürdürdü; bezin şöhreti böylece devam etti. Bu dönemde Rize bezi, Suudi Arabistan’da ihram olarak kullanılmakta, serin tutması nedeniyle ısrarla aranmaktaydı. Rize’de kendir ipliği ve bezi fabrikası kurulması amacıyla incelemelerde bulunan Fazlı Turga’nın raporuna göre de 1947 yılında 15 tonluk son parti, Suriye’ye ihraç edilmiş ve ayrıca Suudi Kralı, Hariciye Vekâleti kanalıyla bu bezleri aratarak aldirtmişti. Bu yıllarda, ikliminden dolayı Güneydoğu Anadolu halkı da bezin müşterisiydi ve özellikle Museviler, dini inanışları gereğince bu kumaşı kefen bezi olarak kullanıyordu.¹²⁷ Öte yandan, 1951’de Ankara’da açılan sergide teşhir edilen bezler de adeta kapışılmıştı.

Yukarıda özetlenen gelişmeler yaşanırken, merkezi Rize olmak üzere, Samsun-Hopa arasındaki bölgede keten dokumacılığını canlandırmak amacıyla bazı proje çalışmaları da gündeme gelmişti. Bu çerçevede, 1947 yı-

(dokuyan) makineler karşısında biz (Havva) anamızdan kalma tezgahlar, çıkırıklarla tabiidir ki rekabet edemeyiz...bi'l-kimya (kimyevi maddelerle) bir-iki günde bezlerimizi ağartmak kabil iken kadınlarımızın haftalarca deniz kenarlarında bezlerimizi ağartacak (kasarlayacak) diye meşgul olduklarını görmek ve bu biçârelerin yevmiyelerinin on paraya bile gelmediğini işitmek erbâb-ı hamiyeti ne kadar dilhûn etse azdır” ifadeleriyle bu hususa dikkat çeker. Bkz. Abdülvahap Hayri, *İktisadi Trabzon (İktisadi Nokta-i Nazardan Trabzon’un Vaziyet-i Hâzırası ve İstikbali)*, s. 63-64.

¹²⁵ Bu tezgahlarda, artık pamuk ipliğiyle üretilen meşhur Rize bezinin yanında, peştemallar, baş örtüleri, çarşafklar, peşkir vb. türler de dokunuyordu (Orhan Naci Ak, *Rize Tarihi*, s. 215; *Rize El Sanatları*, s. 17).

¹²⁶ Rahmi Arer, *Rize*, İstanbul 1969, s. 247, 253. Bu tarihlerde feretikonun metresi 3,5-4 TL’sına satılıyordu. 40 cm. enindeki dokumanın 25 metresi 1 kg. gelmekteydi. Yine aynı dönemde, evlerde üretilen ince kendir ipliğinin kilosu da 30 Liraya satılıyordu (Yağan, *a.g.e.*, s. 85-86, 91).

¹²⁷ Yağan, *a.g.e.*, s. 85; R. Arer, *a.g.e.*, s. 253.

lında, “Doğunun Kalkınması Programı” dolayısıyla yapılan ilmi araştırma gezisi sonucu, askeri ve sivil elbise üretimi için Rize’de kurulması düşünülen fabrikanın (İnce Kendir Mamulleri Fabrikası) avam projesi de hazırlanmıştı. 500 ton kendir lifi işleyecek ve 6 milyon liraya kurulacak fabrikanın proje esasları ve rantabilite hesapları ise Uzman Fazıl Turga tarafından yapılmıştı.¹²⁸ Ancak, II. Abdülhamid dönemindeki teşebbüsü hatırlatan bu projeye ilgili olarak gerekli adımlar atılamamış ve 1960’lardan sonra keten dokumacılığı, giyim sanayisindeki makineleşmeye yenilerek büsbütün ortadan kalkmıştır.¹²⁹ Nitekim, 1940’larda mevcut olan yaklaşık iki bin feretiko tezgahı sayısı, 1970’lerde sadece birkaç adede düşmüştü. Son yıllarda, Rize’de feretiko dokumacılığını ihya etmek için yapılan bazı girişimler ise, yasak kapsamında olan kenevirin yörede artık yetiştirilmeyişi ve başta kendir ipi olmak üzere bazı hammaddelerin dışarıdan ithali nedeniyle istenilen neticeleri vermemektedir.

Rize ve Trabzon çevresinde binlerce yıldır varlığını sürdüren kendir tarımı ve bundan doğan geleneksel dokumalar; yerel ihtiyaç ve bölgesel ticaret için temel bir öge olmanın yanında, Osmanlı imparatorluğunun muhtelif bölgelerine de ihraç edilen önemli bir üründü. Bu yönleriyle, feretiko adıyla şöhret bulan keten bezinin, sadece Rize ve çevresine değil, imparatorluğun genelindeki ekonomik faaliyetlere de hatırı sayılır bir katkısı vardı. Bu durum, yörede, geniş ölçekli ve bölgeler arası ticarete dönük bir üretimin olduğunu göstermektedir.

Bölgede izlerini bugün dahi görebildiğimiz folklorik unsurlar ile sosyo-kültürel bazı kalıntılar ise, kendir yetiştiriciliği ve dokumacılığının günümüze miras kalan hâtıralarıdır. Bu yönleriyle keten el dokumacılığı, Rize ve çevresindeki toplumsal hayatı da şekillendirmek suretiyle Türk kültürünün önemli bir unsuru haline gelmiştir.

¹²⁸ Bu proje ve rapor için bkz. R. Arer, *a.g.e.*, s. 252-259.

¹²⁹ İsmail Özdoğan, “Rize (Merkez İlçe) Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yapısı (1923-1960)”, s. 159.

EKLER

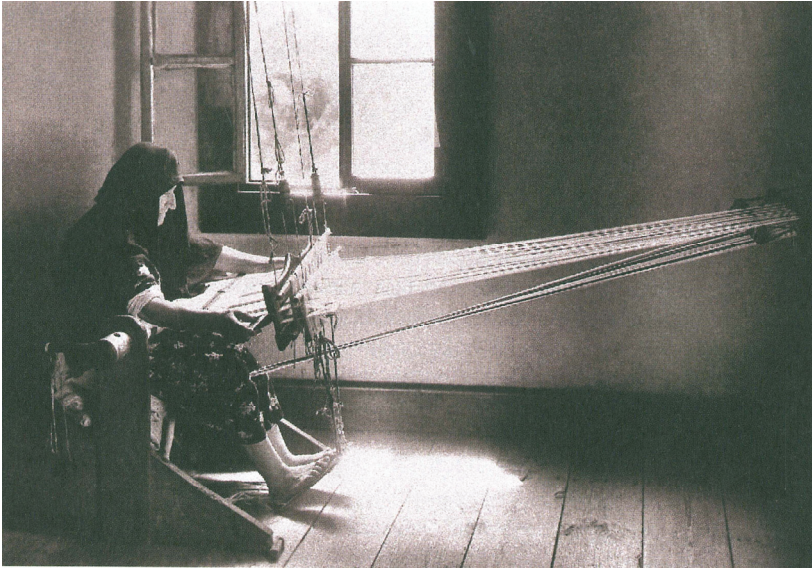
Prof. Dr. Ali Akyıldız'ın babaannesi tarafından 1930'lu yıllarda Rize İikizdere'de dokunmuş keten bezi (feretiko) topu.

Rize Pehlivanşası Köyü'nden Emine Sandıkçı'nın 1930'lu yıllarda dokuduğu keten bezinden yapılmış masa takımının parçaları. Nakışlar, Ayşe Hut tarafından işlenmiştir.

Geleneksel andi tezgahı (19. yüzyıl, Rize Müzesi)

1934 yılında Trabzon'da düzenlenen sanayi sergisinde andi tezgahında feretiko dokuyan kadın (Trabzon Ticaret-Sanayi Odası Arşivi)

Üzerine kendir ipi sarılmış ahşap işlemeli bir roçe/roka (Osmanlı dönemi, Rize Müzesi)

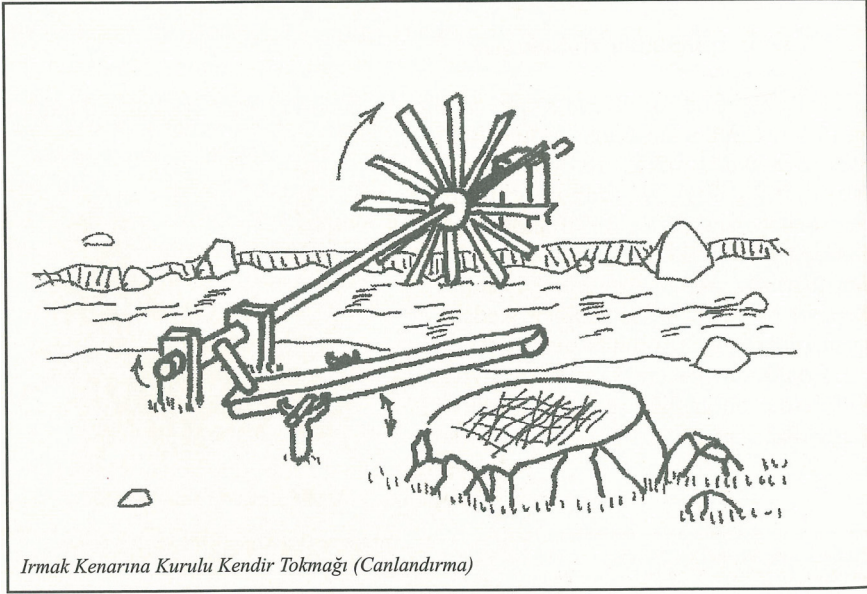
Bir başka roçe/roka ve üzerindeki iğ (Osmanlı dönemi, Murat Hutoğlu Koleksiyonu)

Ahşap keten tarağı (20. yüzyıl, Rize Müzesi)

Keten tarağı (fot. İsmail Kara)

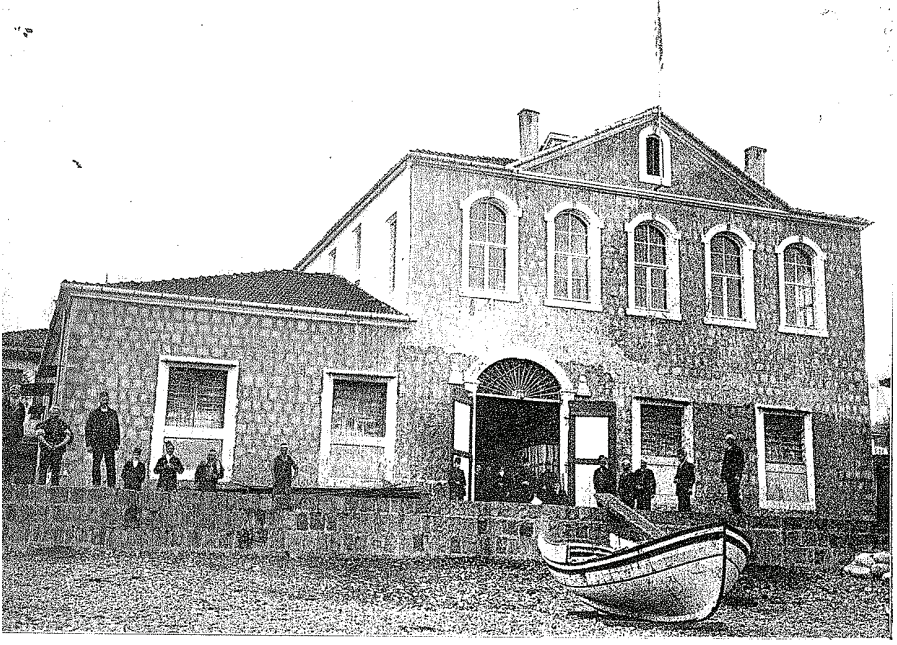
Mustafa Reşat Sümerkan, *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, İstanbul 2008, s. 98

Rize’de yetişen kenevir bitkisi
(Fot. İsmail Kara)

Bir kelep (şina) kendir ipliği
(Fot. İsmail Kara)

رِزِه رِسُومَاتِ مَدِيرِي دَائِرَهْسِي

İhraç edilecek feretiko bezleri için gümrük vergilerinin ödenip tezkerelerinin alındığı Rize Rüsumat Müdüriyeti (*Rüsûmât Salnâmesi*, Dersââdet 1330)

“TRADITIONAL WEAVING IN THE EASTERN BLACK SEA REGION:
RIZE LINEN FABRIC (FERETIKO) AND ITS SOCIO-ECONOMIC EFFECTS”

Abstract

Cannabis (hemp) cultivation has a long-standing history of thousands of years in the vicinity of Rize (Rizeh) and Trabzon (Trebizond). Traditional linen fabrics were woven from fibers of hemp which is an industrial plant. By this way, approximately 100-150 thousands linen fabric rolls were produced yearly. Rize linen fabrics were very famous. Indeed, the Janissaries, members of the Palace and even the Ottoman Sultans wore dresses and underwears from this fabric. On the other hand, the Istanbul Shipyard (Tersane-i Âmire) and the Ottoman Navy's needs such as hemp cloths, oakum, twine and rope materials were sent from the region. Cloths, manufactured in and around Rize, answered local people's need and besides, were exported to various parts of the Ottoman Empire. The fabric was demanded by the people who were living in hot climate regions, especially because of its cooling feature. Indeed, a significant amount of linen cloth was exported to Iraq, Syria, Hijaz, Egypt and Yemen provinces or regions. Therefore, this sector was a kind of commercial weaving and there was a production based on large-scale and inter-regional trade in the Eastern Black Sea region. Linen weaving has become the most important branch of local industry and also one of the main sources of livelihood of local people. However, linen weaving began to lose gradually its former importance since the second half of the 19th century, with the spread of abundant and cheap cotton fabrics. There are some elements of folklore and socio-cultural remains derived from the hemp cultivation and weaving in the region. For example, some villages and family names in and around Rize are related to hemp cultivation and linen weaving. The sector also brought along some sectors such as dying and bleaching. With these aspects, hemp weaving has become an important cultural element shaping social life of Rize and around. The article examines linen fabric production and trade with its effects to the social and cultural life of the region.

Keywords

Rize linen fabric (Feretiko), Rize fabric, Andi hand-loom, the Eastern Black Sea Region, Hemp mallet (Kopali), Cannabis (hemp), Bleaching, Traditional weaving, Linen fabric trade.